

Təhsilə dair axtardığınız bir çox kitabın elektron versiyasını “Telegram” kanalımızda tapa bilərsiniz (<https://t.me/eSources>).

Telegram:

Kanal: [@eSources](https://t.me/eSources)

Reklam, təklif və iradlarınız üçün: [@n4hkro](https://t.me/n4hkro)

- Kitablar ödənişlidir?
✓ Xeyr, təbii ki.
- Paylaşdığınız kitabları öz kanalımda paylaşa bilərəm?
✓ Bəli. Könül istərdi ki, paylaşarkən mənbə bildirəsiniz, amma təbii ki, heç kim sizi buna məcbur etmir.
- Bədii kitablar da paylaşırırsınız?
✓ Xeyr, amma həmin kitab sizə dərs üçün lazımdırsa, istisna edərik.
- Azərbaycan Milli Kitabxanasından kitab yükləyirsiniz?
✓ Bəli. Onlayn şəkildə oxunulması mümkün olan istədiyiniz kitabı yükləyirik.
- Sizə kitab göndərsəm qarşılığında nə alacağam?
✓ Kanaldan maddi qazancımız olmadığı üçün, bizə göndərdiyiniz kitablara görə ən yaxşı halda sizin kanalınızı reklam edə bilərik.

HAMI ÜÇÜN FƏLSƏFƏ

A.M.Şükürov
M.A.Şükürov

AĞAYAR ŞÜKÜROV

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

MƏSUD ŞÜKÜROV

Fəlsəfə elmləri namizədi

84641

HAMI ÜÇÜN FƏLSƏFƏ

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı – Mütərcim – 2010

ARXIV

Elmi redaktoru və ön söz müəllifi:

f.e.d., prof. Ə.M.Tağıyev

Rəy verənlər:

H.R.İmanov

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

S.Y.Hüseynov

Fəlsəfə elmləri doktoru

A.M.Şükürov, M.A.Şükürov. Hamı üçün fəlsəfə. Bakı: Mütərcim, 2010. – 136 s.

Kitabı fəlsəfə və fəlsəfə tarixinin qısa kursu da adlandırmaq olar. Burada qədim və antik mövcud olmuş fəlsəfi fikir cərəyanları, ayrı-ayrı filosofların fəlsəfi fikir tarixində tutduqları yer və oynadıqları rollar nəzərdən keçirilmişdir. Kitabda hər bir fəlsəfi cərəyanın yarandığı tarixi dövr, onun xüsusiyyətləri və fəlsəfi fikrin fərqləndirici və əsas cəhətləri diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Ensiklopedik məlumatları özündə əks etdirən kitabdan fəlsəfə tarixçiləri, elmi işçilər, müəllimlər və geniş oxucu kütləsi istifadə edə bilərlər.

Ş 0301000000
24-10
026

© M.A.Şükürov, 2010

Ön söz:

Özü üçün fəlsəfədən hamı üçün fəlsəfəyə

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ağayar Məhəmməd oğlu Şükürov əzəmətli bir şəxsiyyət idi. Həm elmdə, həm də şəxsi həyatda. Özü kimi ikinci bir zəhmətkeş alim tapmaq qeyri- mümkün idi.

F.Engels K.Marks haqqında xatirələrində yazırdı ki, o dahi idi, biz isə olsa-olsa istedad sahibi. Yaxud Turgenev Dostoyevski haqqında yazırdı ki, O, yaradırdı, biz isə yazırdıq.

A.Şükürov yaşadığı qısa və mənalı ömründə fəlsəfənin müxtəlif sahələrinə aid çoxlu cild-cild əsərlər yaratmış, onlarla alim yetişdirmiş, global- ekoloji problemlər sahəsində böyük bir elmi-nəzəri irs qoyub getmişdir. Fəlsəfədə elmlərinin elə bir sahəsi yoxdur ki, Ağayar müəllimin orada izi qalmamış olsun. Ağayar müəllim həm də istedadlı bir lektor, alovlu tribun idi. O, ömrünün əksər hissəsini respublikanın ali məktəb auditoriyalarında, elmi- nəzəri və praktik konfranslarda keçirmişdir. Onun elmi –pedaqoji potensialı o qədər böyük idi ki, bu potensial çoxlarını susmağa və yaxud onunla razılaşmağa vadar edirdi. İndiki yetişən gənc filosoflar nəslinin üzərində onun böyük zəhməti vardır. Ağayar müəllim onların bir çoxuna həqiqi atalıq qayğısı göstərmişdir. Dostları Ağayar müəllimi həm elmi-pedaqoji işdə, həm də şəxsi həyatda bir təcili-yardıma andırırdılar. Harda bir çətinlik vardısı o dərhal özünü oraya çatdırar və özünün yardım əlini uzadırdı.

Mərhum Ağayar müəllim bir ömrə sığmayan şəxsiyyət idi. Onun coşub-daşan enerjisi, yazıb-yaratmağa olan ehtis və həvəsi tükənməz idi. Onun nəticəsidir ki, müəllimin bir sıra kitab və məqalələri hələ çap olunmamış qır. Biz öz işimizi bu istiqamətdə gələcəkdə də davam etdirəcək və mərhumun hələ işıq üzü görməmiş əsərlərini tapıb çap etdirməyə çalışacağıq. Bununla biz həm mərhumun ruhu qarşısında ona olan öz borcumuzu qismən ödəmiş oluruq, həm də gələcək tədqiqatçıları bu böyük alimin nəzəri irsi ilə tanış etmiş oluruq.

Məni Ağayar müəllimlə 40 ilik iş birliyi, dostluq, yoldaşlıq, qonşuluq və qardaşlıq duyğuları birləşdirirdi. Onu mənim və mənim yaşda olan həmkarlarımızın həyatından qoparıb atmaq qeyri-mümkündür. Biz yenə də birlikdəyik, çünki o, unudulmazdır. Səməmi, mərd, alicənab bir dost idi. Sərbəst və geniş şəkildə yaşamağa adət etmişdi. Elə onun həyatdan tez və vaxtsız getməsinin bir səbəbi də bu idi. Amma o qısa ömründə onu tanıyanların qəlbində bir ocaq qaladı, onların həyatında bir ildırım kimi çaxdı, bir ulduz təki doğdu və axıb getdi....

Qısa bir tarixi dövr ərzində Azərbaycanın fəlsəfi elmi bir çox müqəddir və istedadlı alimlər yetişdirib formalaşdırmışdır. Bu tarixdə biz özümüzün görün nəçə-nəçə alimimizi itirmişik! Makavelski, H.Hüseynov, F.Köçərli, A.Aslanov, Z.Göyüşov, Ə.Şakirzadə, M.Ağamirov, Ş.Mizəyeva, M.Zeynalov, C.Əhmədli, V.Paşayev, M.Səttarov, M.Cəlilov, C.Bayramov, A.Nəcəfov, M.Əkbərov, H.Şirəliyev, M.Rüstəmov, Q.Yusifzadə, Z.Məmmədov, Ə.Əhmədov, Ə.Həsənov, H.Həsənov, Ş.İsmayılov, V.Nəsirov, V.Həbiboglu və onlarla başqaları. Mərhum Ağayar müəllim də onlardan biri idi. Amma biz bu adamları necə yaşadıq, onları necə xatırlayıq, onların adlarının əbədiləşməsi üçün nələri etmişik? Demək olar ki, heç nəyi.

Deməli, biz onlara nə etmişiksə, gələcək nəsillərdən də özümüz üçün onu gözləməliyik. Buna deyirlər varislilik! Volter vaxtilə həyatında Allahın heykəlini qoymuş və onun öldüyünü elan etmişdi. Ondan bir əsr sonra F.Niçse insanın öldüyünü elan etdi. Bizim əsrimizdə isə Nifirov kimi bir qrup alimlər fəlsəfəni dəfn etməyə səy göstərdilər. Yaxşı ki, o zaman Ağayar kimi azman kişilər tapıldı və onlar fəlsəfənin müdafiəsinə qalxdılar. Belə ki, onlar fəlsəfəni öldürə bilmədilər. Fəlsəfə sarsılmaz bir qala kimi deryada dayanan dağa bənzəyir (S.Ə.Şirvani).

Aristotel yazırdı ki, fəlsəfənin məna köməyi ondan ibarət olmuşdur ki, başqalarının zorla etdiklərini mən könüllü şəkildə icra etməyə başlamışam. Yaxud ispan filosofu Ortega Qasset yazırdı ki, fəlsəfə elə bir elm sahəsidir ki, onun haqqında heç vaxt son söz söyləmək mümkün deyildir. Fəlsəfə ucuz-bucaqsız bir nəhri

andırır. O elə bir deryadır ki, orada gəmisiz və kompassız üzmək qeyri-mümkündür. Akademik V.Vernadski yazırdı ki, «Elm fəlsəfənin qoynunda yaranmışdır». Kant fəlsəfənin klassik tərəfini verərək onu nəzəri cəhətdən formulə edilmiş dünyagörüşü adlandırmışdır. Fəlsəfəni aradan qaldırmağa çalışan qaragüruh isə adamları tər-kisiləh etməyə, onları vahid dünyagörüşdən məhrum etməyə səy göstərdilər. Şübhə yoxdur ki, belə bir dünyagörüşdən məhrum olan insanlar istənilən şəkildə rəftar etmək mümkündür, yəni onları hər hansı bir istiqamətə yönəltmək olardı. Məhz, belə bir vaxtda Ağayar müəllim öz qələmini fəlsəfənin qalxanına çevirdi və onu mürtəce hücumlardan qorumaq işinə girişdi. Ağayar müəllimin «Hamı üçün fəlsəfə» kitabı da məhz bu alicənab işə xidmət etmək üçün yazılmışdır. Lakin təssüf ki, vaxtsız ölüm ola bu kitabı tamamlamağa imkan vermədi. Kitabın tamamlanması və başa çatdırılmasında onun oğlu, fəlsəfə elmləri namizədi M.Şükürovun rolu-nu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Oğlu Məsud kitabı tamamlayıb çap etdirmişdir.

Kitab 2 hissədən 19 bölmədən və bir sıra başlıqlardan ibarətdir. Bu kitabın əsas xüsusiyyəti onun sadə, anlaşılan və hamı üçün başa düşülən olmasıdır. Kitabda yeni sayıla biləcək mövzular üstünlük təşkil edir. Onu ensiklopedik məlumat kitabı da adlandırmaq olar. Bununla bərabər kitabı fəlsəfə tarixinin qısa kursu kimi də qə-bul etmək olar. I hissədə qədim və antik filosoflardan tutmuş müa-sir dövrümüzədək yaşamış filosoflar, onların həyatı və dünyagörüşü çox qısa, konkret və lakonik şəkildə izah edilmişdir. Kitabda hər bir fəlsəfi cərəyanın yarandığı tarixi dövr, onun xüsusiyyətləri və fərqləndirici cəhətləri aydın şəkildə şərh edilmişdir.

II hissədə isə əsas fəlsəfi məsələlər özünə yer almışdır. Belə ki, kitabın II hissəsində əsas fəlsəfi anlayışlar, onların mübahisə doğuran problemləri müqayisəli təhlil əsasında işlənmişdir.

Əlikram Tağıyev

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

I HİSSƏ

I. FƏLSƏFƏ DÜNYAGÖRÜŞÜ ELMİDİR

Fəlsəfə insanın dünya və onda özünün yeri haqqında təsəvvürlərdir.

Tarixən dünyagörüşünün ilk forması mif olmuşdur. Mifoloji dünyagörüşü uzun müddət mövcud olsa da, onun bəzi formalarını müasir insanda da müşahidə etmək olar – bu mövhumat, astrologiya, magiya, axirət dünyasına inam və s.-dir. İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə dünyagörüşü mürəkkəbləşir və dünya haqqında dini təsəvvürlər meydana gəlir. Elm dünyagörüşünün ali forması hesab edilir.

Dünyagörüşünün belə bir təsnifatını da vermək olar: gündəlik (adi), dini, elmi, dünyagörüşü formaları mövcud olmuşdur.

Çoxları fəlsəfənin miladdan öncə VI əsrdə Qədim Yunanıstanda yaranmış təsdiq edir.

Miladdan öncə təqribən 500-ci illər təkcə yunan deyil, bütün dünyada tarixində unikal dövrdür. Alman filosofu K.Yaspers onu «ox dövrü» kimi səciyyələndirmişdir. Məhz bu zaman bizim bu gün də istifadə etdiyimiz əsas kateqoriyalar işlənib hazırlanmışdır. Məhz bu zaman dünya dinlərinin əsası qoyulmuşdur. Qədim yunan fəlsəfəsi «ox dövrünün» parlaq kəşflərindən biri kimi meydana gəlmişdir. Bununla yanaşı o ilk gündən onu dövrün digər fenomenlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirən keyfiyyətlərə malik olmuşdur. «Fəlsəfə alimlər tərəfindən elmin düşasının məhsulu kimi qəbul edilir. Doğrudan da, əgər yunan mədəniyyətinin digər komponentlərinin analoqlarına yunanlardan əvvəl sivilizasiyanın yüksək səviyyəsinə çatmış Şərqi digər xalqlarında da rast gəlmək mümkündür (dini mədəniyyət, müxtəlif peşələr, müxtəlif təbii texniki imkanlar, siyasi institutlar, hərbi təşkilatlar və s.) fəlsəfəyə gəldikdə isə biz oxşar heç nə tapmırıq (C.Reale, D.Antiseri)».

Dünya fəlsəfəsinin bünövrəsi Şərqdə qoyulmuşdur. Avropada fərqli olaraq o, dini təsəvvürlərlə sıx, qarışıqlıq əlaqədə mövcud olub, ona görə də daha sıx Şərqi fəlsəfəsi deyil, dini-fəlsəfi konsepsiyaları haqqında danışılır. Burada ilk dəfə xeyir və şər fəlsəfi təhlili verilmişdir. Şərqi fəlsəfəsi sistemində ərəb fəlsəfəsi xüsusi yer tutur. Ərəblərin etdiyi tərcümələr və yazdıqları şərhlər vasitəsilə orta əsrlər Qərbi Avropası Aristotelin əsərləri ilə tanış olmuşdur.

Ənənəvi olaraq Avropa fəlsəfəsi tarixini bir neçə dövrə böldürlər: Antik, Orta əsrlər, İntibah dövrü, Yeni və ən Yeni dövr. Adları çəkilən hər bir dövr özünün daxili təsnifatına malikdir.

Fəlsəfə nədir? termini iki yunan sözdən əmələ gəlib- fileo (məhəbbət) və sofiya (müdrəklik). Beləliklə fəlsəfə hərfi mənada müdrəkliyi sevməyi bildirir.

Fəlsəfə-bütövlükdə dünya, onun varlığının ümumi prinsip və qanunauyğunluqları və idrak haqqında təlimdir. Fəlsəfə gerçəkliyin mənəvi-rasional mənimlənməsi kimi çıxış edir. Fəlsəfə dünya haqqında təəccübdən və heyrdən doğmuşdur.

Məzmunu görə fəlsəfə hər şeyi əhatəyə və vəhdətə cəhddir. Əgər başqa elmlər gerçəkliyin hansısa ayrılmış obrazını tədqiq predmeti edərlərsə, fəlsəfə bütün gerçəkliyi vəhdət və çoxoxbəzilliyində əhatə etməyə cəhd göstərir. Fəlsəfə üçün dünyanın xarici çoxoxbəzilliyinə baxmayaraq daxilən vəhdətdə olması haqqında təsəvvürlər xarakterikdir. Dünyanın bütöv olaraq gerçəkliyi – fəlsəfənin məzmunudur.

Məqsədinə görə fəlsəfə praktiki maraqlardan azad bilikdir. Bununla o, əksər hallarda insanların praktiki ehtiyaclarını ödəməyə istiqamətlənmiş elmi biliklərin böyük qismindən fərqlənir. Fəlsəfi fikir idealları axtarır və əsaslandırır, insanların dünyagörüşünü formalaşdırır. Fəlsəfə insan ruhunun xüsusi tələbatı-ətraf dünyanı dərk etməyə olan tələbatı ödəyir.

Fəlsəfi məsələlər üçün radikalıq xasdır! bu və ya digər səbəb-nəticə qarşılıqlı əlaqəsi deyil, bəlkə də bütövlükdə tama xas olan məna tədqiq edilir. Fəlsəfə mövcud və əbədi olanın dərk edilməsidir.

Fəlsəfə tarixi – insan təfəkkürünün transformasiyası və inkişafının tarixidir.

Fəlsəfə və elm.

Elm və fəlsəfənin aralarında ona görə yaxınlıq var ki, dünyanın izah olunmasında hər ikisi rəşionallıqdan çıxış edirlər, yəni zəkaya söykənirlər. Uzun müddət fəlsəfə bütün mövcud elmi bilikləri birləşdirən yeganə elm olmuşdur.

Fəlsəfə ilə elm arasındakı fərq odur ki, fəlsəfi problemlər son dərəcə abstraktdır və konkret həllə malik deyildir.

Elmi biliklərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq belə bir sual ortaya çıxır: fəlsəfə sözün ciddi anlamında elmdirmi? Üç nöqtəyi-nəzər mövcuddur. Birinci: fəlsəfə müstəqil əhəmiyyətə malik deyil, o təbiət elmlərinə nisbətə tabeçilik rolunu yerinə yetirməlidir. Belə mövqe daha çox XX əsrin 20-30-cu illərin yaranmış neopozitivizm cərəyanında aşkar təzahür edir. Bu cərəyan tərəfdarları hesab edirlər ki, fəlsəfənin vəzifəsi elmi dilin məntiqi təhlilidir. Alim gerçəkliyi öyrənir, filosof-metodoloq isə alimin ətraf dünyanı necə dərk etməsinə təsvir edir və onun fəaliyyətini şərh edir.

İkinci nöqtəyi-nəzər: fəlsəfə riyaziyyat kimi tam mənada elmdir. Fenomenologiyanın banisi, filosof E.Hüserl yazırdı ki, «bəşəri mədəniyyət maraqları ciddi elmi fəlsəfənin yaradılmasını tələb edir».

Üçüncü nöqtəyi-nəzər: fəlsəfə elmin məsələ və funksiyalarından prinsipial fərqlənən məsələləri həll edir və ictimai funksiyaları yerinə yetirir. Orteqa-i-Qasset demişdir: «Fəlsəfə elm deyil. O elmdən daha artıqdır». Məsələ ondadır ki, filosof elmin nailiyyətləri ilə tanış olmalı, lakin onlara sadəcə şərhlə kifayətlənməlidir. Elmin nailiyyətlərini ümumiləşdirən fəlsəfə ona xüsusi elmlərin verə bilmədiyi yeni biliklər əlavə edir.

Fəlsəfə və din.

İnsanın mənəvi problemlərini nəzərdən keçirdikdə fəlsəfə və din yaxındırlar. Lakin fəlsəfə rəşional təsəvvürlərlə, dini isə inamla bağlı olaraq müqayisə etsək görərik ki, din üçün kult, yəni ayin və rituallar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fəlsəfədə bu yoxdur.

Din və fəlsəfənin məzmunca müqayisəsində bir neçə yanaşma mövcuddur, onlardan birincisi: fəlsəfə və teologiya arasında hansısa vəhdət mövcuddur. Bu daha oxşar şəkildə antik fəlsəfədə görünür. Antik filosoflar əksər hallarda müstəqil dini-fəlsəfi sistem qurmuşlar. Bunlar kosmos, ağıl, Allah kimi abstrakt anlayışları əsaslandırmağa cəhd göstərən rəşional sistemlər idi. Antik filosofların əsərlərindəki dini miflər nəzəri düşüncələri izah edən illüstrasiyalar kimi çıxış edir (bu xüsusilə Platon yaradıcılığı üçün səciyyəvidir).

İkinci yanaşma: fəlsəfənin teologiya ilə qarşılıqlı əlaqələri orta əsrlərdə, fəlsəfənin «inam işarəsi altında» çıxış etdiyi zamanlar formalaşmış. İlahi vəhy həqiqəti sarsılmaz sayılırdı. Onların əsasında da teologiya ilə müqayisədə daha ətraflı və mücərrəd olan fəlsəfi bilik inkişafı etdirilir.

Üçüncü yanaşma: fəlsəfi bilik varlığın dini təsəvvürlərdən asılı olmayan universal xarakteristikalarını tapmağa istiqamətlənmişdir. Fəlsəfə öz Allahını yaratmış və dini ehkamları inkar etmir. «Nüfuz dairəsi» bölünür: fəlsəfə gerçək dünya məsələləri, din inamla bağlı problemlərlə məşğul olur.

Dördüncü yanaşma: fəlsəfə və din barışmazdırlar. Bu cərəyan tərəfdarları olan filosoflar dini bəşəriyyətin yanlışlıqlarından biri kimi nəzərdən keçirirlər. Sovet fəlsəfəsində bu parlaq şəkildə əks olunmuşdur.

Müasir cəmiyyətdə fəlsəfə və din arasındakı qarşılıqlı münasibətlər haqqında hər dörd təsəvvür mövcuddur. Müasir dünyanın rifahı və inkişafı üçün inanc və inancsız insanlar, müxtəlif dini konfessiyalar arasında dialoqun baş tutması son dərəcə vacibdir. Bu məsələnin həllində fəlsəfəyə mühüm rol məxsusdur.

Fəlsəfə biliklər sistemi və mənəvi fəaliyyət növü kimi bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Onlardan ən mühümü: dünyagörüşü, metodoloji, idrak və sosial-kommunikativlik sayılır. Fəlsəfə insanın dünyagörüşünü formalaşdırır, onun dünyanı rəşional dərkəinə yardımçı olur.

Fəlsəfənin əsas metodu – fəlsəfi refleksiya, yəni varlıq probleminin ümumiləşdirilmiş şəkildə nəzərdən keçirən məntiqi dü-

şüncələrdir. Metafizik metod şeyləri müəyyən xassəyə malik daimi mahiyyət kimi nəzərdən keçirir. Dialektik metod şeyləri zaman və məkanda daim dəyişən konkret vəziyyət kimi nəzərdən keçirir.

Fəlsəfi biliyin strukturu necədir?

Fəlsəfi bilik müəyyən struktura malikdir. Bu onu bildirir ki, fəlsəfə daxilində mövzuları ilə fərqlənən xüsusi bölmələr ayrılır. Fəlsəfi biliyin əsas bölmələri aşağıdakılardır:

1. Fəlsəfi ontologiya, və yaxud varlıq haqqında təlim.
2. Qnoseologiya, və yaxud idrak nəzəriyyəsi.
3. Fəlsəfə tarixi.
4. Məntiq.
5. Estetika, və yaxud gözəlliyin mənası, incəsənətin mənası və mahiyyəti haqqında təlim.
6. Etika və yaxud əxlaq və mənəviyyat haqqında təlim.
7. Tarix fəlsəfəsi
8. Sosial fəlsəfə
9. Fəlsəfi antropologiya və yaxud insan haqqında təlim.

Ontologiyanın əsas məsələləri: əslində mövcud olan nədir, nə də illüziyadır? Dünya quruculuğunun əsasında nə dayanır? Fəlsəfə varlığın əsl əsasını axtarır, ontologiya isə onun mahiyyətini aydınlaşdıracaq dünyanın mənzərəsini yaratmağa çalışır.

Qnoseologiya idrak prosesini nəzərdən keçirir. O sual qoyur: İnsan dünyanı necə dərk edir? İdrakda həqiqət nədir? Dərk etmə mərhələləri hansılardır?

Fəlsəfədə idrakın hissi və rəşional mərhələlərini ayırır. Hissi mərhələdə insan görmə, duyma, iybilmə, eşitmə kimi hiss orqanlarından istifadə edir. Hissi idrak üç formaya bölünür: duyma, qavrama, təşəvvür.

Rəşional idrak rəşional-məntiqi tərəkürə əsaslanır. O anlayış, mühakimə və əqli-nəticəyə bölünür.

Etika əxlaq problemlərini həll edir. O, şərin təbiəti, xeyir və şərin nisbəti, azadlıq və insanın iradə azadlığı, fəzilət, qəbahət, xoşbəxtlik və ədalət, əxlaqın təbiəti, onun mənşəyi və funksiyaları kimi məsələləri araşdırır.

Estetika gözəl və eybəcər, ülvilik, uralıq və alçaqlığın, komik və tragikin nisbətini nəzərdən keçirir.

Antropologiya insanı öyrənir. Diqqət mərkəzində insanın universal xarakteristikası dayanır. Fəlsəfə insanı onu əhatə edən dünyadan fərqli xüsusi mövcudluq kimi nəzərdən keçirir. Fəlsəfi antropologiya insan varlığının problemlərini tədqiq edir, onun gündəlik dünyasını təhlil edir.

II. FƏLSƏFƏ TARİXİ

QƏDİM ŞƏRQ FƏLSƏFƏSİ

Qədim Şərqdə ənənəvi avropa anlamındaki fəlsəfə olmamışdır. Mif və dinlərdə həyat və ölüm haqqında, dünyanın yaranması haqqında fəlsəfi mühakimələr nəql olunur, yəni sonradan fəlsəfədə aparıcı olaraq problemlər müzakirə edilir. Miladdan öncə birinci əsrdə Şərqdə Vardxaman, Konfutsi, Budda, Lao-tszı, Mo Di və Quan Cjuanın dini-fəlsəfi konsepsiyaları yaranmışdır.

Qədim Şərq mifologiyasına görə dünya ilkin xaosdan və su, hava, torpaq və od kimi əsas ünsürlərdən yaranmışdır.

Şərq mifologiyası insanı bədən və ruha malik ikili mövcudluq kimi təsvir edir. Ruh həyatın başlanğıcı və ölümsüzdür. Şərqdə belə hesab edirdilər ki, insan öldükdən sonra onun ruhu ölümlər səltənətinə köçür.

Qədim Şərqnin mifoloji təsvirləri ətraf mühit və insana olan marağı inkişaf etdirib. Şərq mifologiyasındakı bir çox məqamlar Qədim Yunan və Roma fəlsəfi sistemlərində əksini tapmışdır.

BUDDANIN FƏLSƏFƏSİ HAQQINDA ƏFSANƏ VƏ REALLIQ

Miladdan öncə 563-cü ildə çar Qautamanın oğlu olur, onu Siddhartxa adlandırırlar. Çara deyirlər ki, əgər oğlu birçə dəfə qoca, xəstə və yaxud ölü görse monax-asket olacaq. Qautama oğlu üçün onun qocalıq, xəstəlik və ölümü görə bilməyəcəyi mühit yaradır. Atanın bütün cəhdlərinə baxmayaraq, necə olursa Siddhartxa qoca, xəstə və dəfn mərasiminin şahidi olur. Heyrətlənməmiş şahzadə saraydan qaçaraq meşə zahidi olur. O Vedaları öyrənir, lakin müdrik kitablar ona ölümə qalib gəlməyi öyrətmir. Əfsanəyə görə bir dəfə əncir ağacı altında oturan Siddhartxa özünə qapılmaqla həyat haqqında həqiqəti öyrənməyincə yerindən tərpənməməyə qərar verir. Dördüncü gün onda sanki işıqlanma yaranır və o

«budda», yəni «ruhlanmış» olur. Siddhartxa buddizmin yaradıcısı olur və 45 il öz təlimini yayır. O miladdan öncə 483-cü ildə vəfat edir.

Budda heçnə yaymamışdır, onun təlimi uzun müddət şifahi formada mövcud olmuş, yalnız yarandıqdan 300 il sonra Seylon adasında yazılmışdır. Buddist kanon «Tripitaka» adını almışdır və «üç səbəb» mənasını daşıyır, belə ki, palma yarpaqlarına yazılmış mətn üç səbəbə yerləşirdi. Kanon üç hissədən ibarətdir: «Vinayya-pitaka» buddist monaxların həyatı qayda və normalarını təfsir edir; «Sutta-pitaka»-Buddanın nəsihət və aforizimləri toplusudur; «Abxid xama-pitaka» isə yalnız mənəvi və əxlaqi kamilliyin yüksək zirvəsinə çatana qədər olan fəlsəfi əsasları təfsir edir.

Dünya müəyyən şəraitdə zaman və məkanca yeganə təmin hissəsi kimi təzahür edən və bir-birini qarşılıqlı şərtləndirən keyfiyyətlər çoxluğundan ibarətdir. Hər bir dəyişmə ardınca nəticə təradir. İnsan öz fəaliyyəti ilə gələcək dəyişiklik üçün zəmin hazırlayır. Durgun xarici dünya yoxdur, əbədi inkişaf prosesi var.

Dünya və insan necə yaranmışdır?

Dünyanın başlanğıcı «prakriti» olub. Prakriti – əbədi, hər yerdə mövcud və yeganə törədici başlanğıcdır. Prakriti özündə bütün dünya hadisələrini saxlayır və üç qanun qarşılıqlı münasibətlərinə görə mövcuddur. Bu qanunlar: sattvu (ışıqlanma), radcas (fəallıq, hərəkət) və tamas (manca, sərhəd). Qanunların özü dərkolunmazdır. Qanunları yalnız onların fəaliyyətinin nəticələri göründükdə dərk etmək olar. Qanunların müxtəlif hərəkəti dünyanın çoxobrazlığına səbəb olur.

İnsan beş çoxluqdan ibarətdir: bu forma bədən, şüur, fikir, hiss və arzudur. Çoxluqların hər biri sonlu və dəyişkəndir. Şəxsi «Mən»- dünya ilə qarşılıqlı əlaqələrin bərqərar olduğu proseslər cəmidir.

Yer həyatında iki ifratçılıq arasında yerləşən orta yolu tutmaq lazımdır? Bir tərəfdən hissi ləzzət, digər tərəfdən ifrat asketizim.

İnsanın yerdə həyatı əbədi itiribdir. O insan arzularından irəli gəlir. Həyatın məqsədi itiriblər dəf etməkdir, bunun üçün özünü kamilləşdirmə və nurlandırmaya nail olmaq lazımdır.

Fiziki və əxlaqi kamilləşmənin düzgün yolunun seçilməsi zəruridir. Onun tərkib hissələri:

1. Dörd nəcib həqiqətin düzgün anlaşılması.
2. Həyatını mənimsənilmiş həqiqətlərə uyğun olaraq yenidən qurmaq iradəsi.
3. Düzgün nitq – kobud sözlərdən, yalandan və qeybədən çəkinmək.
4. Düzgün fəaliyyət- canlıya xəter yetirməmək.
5. Düzgün həyat tərz – namuslu əməklə yaşamaq vərdisi.
6. Düzgün söz – axmaq fikir və aldanışla mübarizə.
7. Fikrin düzgün istiqamətləndirilməsi – ətrafında olan hər şeyin keçici olduğunu anlamaq.
8. Nirvanaya gətirəcək düzgün özünə qapılma.

Dörd nəcib həqiqət nədir?

1. Həyat iztirabıdır.
 2. İnsanın iztirabı arzuları ilə əlaqəlidir.
 3. Arzular üzərində qələbə insanı iztirablardan azad edir.
 4. İztirab üzərində qələbə nirvanaya gətirir.
- Nirvana ruhi sakitlik vəziyyətidir. Nirvanaya çatmaq asan deyil. Nirvanaya çatmış insan «arxat», yəni «layiqli» adlanır. Səkkizmərhələli özünükamilləşdirmə yolunu keçməklə insan Nirvanaya çata bilər.

Bu yolu keçmək o zaman mümkün olur ki, insan ruhun buxovlarından azad olsun. Bu buxovlar – yanıma, cəhd, mənin dərk, emosiyalar, hissiyyat, arzu, yəni, qocalıq və ölüm qorxusu.

Budda ruhun əbədi və dəyişməz substansiya olduğunu inkar edirdi. Ruh şüur axını, əbədi əmələgəlmədir, çünki o hər an dəyişir.

Vadaxarman Maxaviranın fəlsəfəsi

Vadaxarman Maxavira miladdan öncə 599-527-ci illərdə Hindistanın Maqadha (müasir Buxar) şəhərində yaşamışdır. 35 yaşında çaynizm adlanan təlimini yaratmışdır.

Maxqviraya görə dünya dörd «tattv»dan (ilkin əsasdan) ibarətdir: bu «tattv»lar – hava, su, od, torpaqdır. Onlar bütün əşyaların əmələ gəldiyi skandhada birləşirlər. Dünya maddi əşyalar və həyat, sevinc, kədər kimi mənəvi elementlərdən təşkil olunur. Bütün

mövqədat ruha malikdir, yəni mənəvi və maddi substansiyalar arasında əlaqə mövcuddur. Ruh da materiya kimi yaradılmayıb, əvvəldən və həmişə mövcud olmuşdur. Maddi-mənəvi səviyyədən başqa varlığın keyfiyyət və xassəyə malik əbədi substansiyanın mövcud olduğu digər planı da var. Bu səviyyənin ali təzahürü – «civa»dır.

«Civa» dünyanı ilhamlandırır və onu enerjisi ilə dolduran kamil və ölməz substansiya. Civanın əsas xassəsi şüur və «aciva»dır. Aciva ruh olan hər şeydir.

İnsan həyatının əsas prinsipi: ziyan verməməkdir. Vadaxarman belə hesab edirdi ki, mütləq həqiqət yoxdur, belə ki, şeylərin mahiyyəti onların nəzərdən keçirildiyi baxış bucağından asılı qavranılır. Ona görə də istənilən bilik şərtidir. İnsan dünyanı dərk edə bilər, lakin bu dərkətmə subyektivdir.

ŞANKARANIN FƏLSƏFƏSİ

Şankara Miladdan öncə 788-820-ci illərdə Şərqi Hindistanda yaşayıb. O «Üpanişad»ın təfsirçisi olub və ona bəzi şərhlər yazıb. Əsas əsəri – «Braxma-sutra-bxaşya» adlanır.

Dünya ali iradənin yaratdığı konstruksiyadır və bu konstruksiya dəyişir. Bütün gerçək dünya «mayya» illüziyadır. Bu illüziyada yeganə gerçəklik Brəhməndir.

Brəhmən cismani örtükdən asılı olmadan mövcud və təsviri mümkünsüz ali «mə»dir. Brəhmən əbədidir, təkədir, dəyişmir, mövcudluğun səbəbi və mənbəyidir. Brəhmən formadan, keyfiyyətdən məhrumdur, gah Allah-yaradıcı kimi, gah da «mayya» və ya dünya ruhu kimi çıxış edir.

Brəhməni dərk etmək üçün şəxsi şüura daha dərinləndirilməli. Şəxsi təfəkkür və şüura seyr etməklə ruhu azad etmək və həqiqi gerçəklik haqqında təsəvvür əldə etmək olar.

KONFUSİNİN FƏLSƏFƏSİ

Konfusi miladdan öncə 551-479-cu illərdə Qədim Çində yaşamışdır. Uşaqlığında gələcək filosof çoban, gözetçi olmuş, yalnız 15 yaşından oxumağa başlamışdır. 50 yaş olarkən Konfusi fəlsəfə məktəbini yaradır. Şagirdləri onu Kun-tszi, yəni «müəllim Kun» adlandırırmışlar. Konfusi təliminin əsas məzhi ardıcılıqları tərəfindən «Lun yuy» («Mühakimələr və söhbətlər») kitabında nəql olunur. Onlar suallar və cavablar şəklində verilmişdir.

Konfusi dünyada harmoniyanın necə bərqərar olduğunu izah edir. Cəmiyyətdə harmoniyanın yaranması üçün «beş münasibətin» düzgün tənzimlənməsi zəruridir. Bu hökmdar və təbəələri, valideyin və uşaqları arasında, qadın və kişi arasında, ər-arvad, dostlar arasındakı münasibətlərdir.

Harmonik inkişaf edən cəmiyyət hər kəsin öz işi ilə məşğul olduğu və «övlad ehtiramı» prinsipinin hökmran olduğu ailəyə bənzəməlidir.

Bu prinsip yaş və mövqecə böyük olanın iradəsinə sözsüz tabeçiliyi bildirir. Konfusi demişdir: «Böyük və kiçik arasındakı münasibətlər külək və ot arasındakı münasibətlərə bənzəyir: külək əsən tərəfə də ot əyilir».

Hər bir insan əsasında «valideyinə ehtiram və böyüklərə hörmət» dayanan insansevərliyi özündə tərbiyə etməlidir.

Konfusiya görə hər bir kəs «düzgün yola» riayət etməlidir. «Düzgün yol» - ətraf dünya ilə harmoniyada yaşamaq və ona qarşı getməmək bacarığıdır.

Konfusiçilik insan idealını alicənab kişi idealı kimi müəyyənləşdirir. Alicənab kişi ədalət, sadıqlıq, səmimiyyət, övlad ehtiramı kimi keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Məhz bu keyfiyyətlər – cəmiyyətdə humanizm və harmoniyanın əsasıdır. Konfusi demişdir: «Əgər insanda təbiilik tərbiyədən üstündürsə o kəndliyə bənzəyir. Əksinə olduqda kitablı alimə. Təbiilik və tərbiyə arasında bərabərlik olduqda isə insan alicənab kişidir».

Alicənab kişi ritual və etiket bilikləri də daxil tərbiyə vasitəsilə yaranır.

Konfusiçilikdə ölçü Prinsipi məhəbbətdir, başqalarından arzu etdiyimiz isə bizim onlara münasibətimiz ölçüsü olmalıdır.

Səma dünyadakı ədalət və şeylərin nizamına nəzarət edir. Cəmiyyətdəki bütün münasibətlər, hüquq və vəzifələr, ritualar əvvəlcədən səma tərəfindən müəyyənləşir.

LAO-TSZİNİN FƏLSƏFƏSİ

Lao-tszi yarıməfsanəvi şəxsiyyətdir. Belə söyləyirlər ki, o ana bətnində 60 il qalaraq qoca kişi doğulub. Yalnız dəqiq məlumdur ki, o Konfusunin müasiri olmuşdur. Lao-tszi öz təlimini şifahi yaymışdır. Nəticədə onun mühakimələri «Dao de dzin» kitabında toplanılmışdır.

Lao-tszi fəlsəfəsində «Dao» anlayışı əsasdır. «Dao»-nun ilkin mənası «yol» deməkdir. Sonradan bu anlayışı ilkin əsas, bütün mövcudatın əsası, dünyadakı bütün şey və proseslərin yolu kimi başa düşürlər.

Daosizmde göstərilir ki, «dao» ziddiyyətli xassələrə malikdir. O dəyişməzdir və bununla birgə daimi dəyişmədədir, o yalnız sonlu şeylərdə mövcuddur, özü isə sonsuzdur.

Dünyada mövcud olan hər şey – aşkar səbəbi olmayan sayızsız çevrilmələrin nəticəsidir. Dünya kəsilməz doğuluş və ölüm, yaranma və qayıtma kimi görünür. Hər şeyin arxasında dünyada vəhdət və harmoniya verən «dao» dayanır.

Daosizm prinsiplərinə görə insan ətraf dünya ilə harmoniyada yaşamalıdır. Bu dünya heç kimin ağalığı hüququ olmayan qab kimidir. Hər şeydə ölçünün gözlənilməsi insanın mühüm məsələsi, onun həqiqi müdrikliyinin təzahürüdür.

Müdriklik – mübarizəsiz, zorakılıq və qəddarsızlıqdan uzaq həyatdır. O dünyanı olduğu kimi qəbul etmək və onu dəyişməyə cəhd etməmək bacarığıdır.

Hökmdar ümumi qanunu pozmamalıdır. «Ən yaxşı hökmdar odur ki, xalq yalnız bilir – o mövcuddur».

MO-TSZI FƏLSƏFƏSİ

Çin mütfəkkirləri Mo-tszi miladdan öncə 479-380 və ya 468-376-cı illərdə yaşamışdır. Əsilzadə nəslindən olub, yerli hakimin sarayında yüksək vəzifələr tutmuşdur.

Mo-tszi hesab edirdi ki, bütün hadisə və proseslərin əsasında harmoniya dayanır.

Dünyada harmoniyanın hökmran olması üçün bütün ətrafdakılara zərər verə biləcək hərəkətlərdən çəkinmək lazımdır. Bütün hərəkətlərin qiymətləndirilməsi zamanı xeyir və hörmət kimi iki meyara əsaslanmaq lazımdır.

İnsanın cəmiyyətdə mövqeyi onun sosial mənsubiyyəti ilə deyil, şəxsi keyfiyyətləri ilə müəyyənləşən zaman hörmət bərqərar olacaq.

Mütfəkkirin fikrincə çar hakimiyyəti insanların kollektiv seçkisi nəticəsində yaranmışdır. Çar hakimiyyəti qanun əsasında idarəetmənin yeganə qaranıdır.

QƏDİM YUNAN FƏLSƏFƏSİ

Uzun əsrlər boyu Yunanıstan vahid dövlət olmamışdır. Təbii sərhədlərlə bir-birindən ayrılmış şəhər-polislər mövcud olmuşdur. Hər bir polisin öz dialekti olub, hər biri bu və ya digər Allah və qəhrəmana üstünlük vermişdir. Ərazi müxtəlifliyinə baxmayaraq antik mədəniyyət vahid bütövdür.

Qədim yunan vətəndaşı üçün azadlıq anlayışı əsas olmuşdur. Azadlıq dedikdə hamı üçün ümumi olan qanunları bilib ona uyğun yaşamaq başa düşüldü. Bütün yaranan problemləri açıq şəkildə xalqın müzakirəsi vasitəsilə həll olunması zəruri idi.

Fəzilət – insanın cəmiyyətdə öz yerini tapması, vəzifəsinin gerçəkləşdirməsidir.

Müdrilik sözə sahib olmaq incəsənətinin təzahürüdür. Söz insan fikrinə forma verir. Göl fikirler gözəl də səslənməlidir.

Ona görə də Qədim Yunanıstanda Loqos anlayışı işləni b hazırlanmışdır.

Loqos – söz, dildir. Sonradan loqosu hətta Allahlardan üstün tutulan fikir, zəka, dünya qanun kimi başa düşürdülər.

Yunan fəlsəfəsində cəmiyyətdə və təbiətdə hökmran olan harmoniya və nizam ideyaları fundamental sayılırdı.

Qədim yunan filosofların məqsədi dünyanın ilkin əsası və bütün hadisələrin ilk səbəbi olan «arxe»-ni tapmaq olmuşdur. İkincisi, fətkürün xarici heç nə ilə, ilk növbədə inam və hissi təcrübə ilə məhdudlaşmayan universal üsullarını hazırlamaq sayılmışdır.

FALES

Miladdan öncə 624-547-cı illərdə yaşamışdır. Fales Milet şəhərində doğulub və yaşamışdır. Tacir, filosof, riyaziyyatçı, astronom və siyasi xadim olan Fales dövlət işlərində iştirak etmiş, çoxlu səyahətlərdə olmuş və nəzəri biliklərini praktikada tətbiq etmişdir: Fales körpülər tikmiş, hidravlik saatlar ixtira etmişdir.

Fales bütün mövcudatın əsasının su olduğunu hesab edir. Hər şey sudan başlayır və suya çevrilir. Suyun buxarı günəş və digər səma cisimləri kimi səma odlarını qidalandırır, sonra su yağış kimi geri qaydır və torpağa keçir və s. Mütfəkkirin fikrincə su əbədi və sonsuz hərəkətdə oldan materiyadır.

Fales üçün fəlsəfi düşüncələrin məqsədi dünyanın ilkin əsası – «arxe»-ni tapmaqdır.

ANAKSİMANDR

Miladdan öncə 610-546-cı illərdə yaşamışdır. Anaksimandr Milet şəhərində doğulduğuna görə Miletli təxəllüsünü almışdır. Falesin şagirdi və ardıcılıdır. Günəş saatı qurğusu-qnomonun ixtiraçısı hesab olunur. Anaksimandr ilk dəfə coğrafi xəritə tərtib etmişdir. Anaksimandra görə yer silindr formasındadır və havada sərbəst dolaxır, Yer in əbədi fırlanma hərəkəti isti və soyuğun mənbəyidir.

Onun «Təbiət haqqında» əsəri dövrümüzə qədər çatma bilməmişdir.

Dünyanın mənşəyini izah etməyə çalışan Anaksimandr fərz edirdi ki, dünya quruculuğunun əsasında müəyyənləşdirilməsi mümkün olmayan hansısa mücərrəd və sonsuz element dayanır. Anaksimandr bu elementi hərfi mənası «sərhədsiz», «sonsuz» olan «apeyron» adlandırmışdır. «Apeyronların» hərəkətindən şeylər əmələ gəlir və məhv olur.

Dünyanın yaranmasını Anaksimandr əksikliklərin mübarizəsi, ilk növbədə «apeyronlar» daxilində isti və soyuğun mübarizəsi ilə əlaqələndirirdi. Anaksimandra görə dünya yaranma prosesində üç mərhələdən keçmişdir:

1. O dünya rüşeymi – «apeyrondan» ayrılmışdır.
2. Əksikliklərin bölünməsi və qütbləşməsi baş vermişdir.
3. İsti və soyuq arasındakı qarşılıqlı təsir və mübarizə rəsmiləşmiş dünyanı törətməmişdir

Anaksimandr göstərirdi ki, hissələr dəyişir, bütöv isə – dünyanın ilkin əsası – dəyişməz qalır. O tarixdə ilk dəfə söyləmişdir ki, ay öz işığı ilə nurlanmır, onu günəşdən alır, insan isə təkamülün nəticəsində yaranmışdır, ilkin olaraq o, balıq olmuşdur.

ANAKSİMEN

Anaksimən miladdan öncə 585-524-cü illərdə yaşamışdır. Milet şəhərində doğulan, Anaksimən Anaksimandrın tələbəsi olmuşdur. Anaksimən planetlərarası məsafəni müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Əsərləri dövrümüzə gəlib çatmamışdır. Anaksimənin fəlsəfi konsepsiyası yalnız sonrakı qədim yunanların əsərlərindən məlumdur. Rəvayətə görə bir dəfə Anaksimən ağacların kölgəsində gəzibərək söhbət edirmiş. «Mənə söyləyin – gənc soruşur – siz nə üçün daha çox şübhələnirsiniz? Siz uzun ömür yaşamırsınız, təcrübəlisiz, böyük ellinlərdən dərslə alırsınız. Necə olur ki, sizin üçün də bu qədər sual anlaşılmaz qalır?».

Dərin fikirlər içində filosof əsası ilə qarşısında iki: böyük və balaca çevrə çəkir. «Sənin bildiklərin bu kiçik, mənim bildiklərim

isə böyük çevrə daxilində yerləşir. Çevrələrdən kənarda yerləşənlər namələumdur. Kiçik çevrə namələuma daha az toxunur. Deməli, sənin bilik dairənə nə qədər genişdirsə onun namələumla sərhədi daha böyükdür. Deməli nə qədər yeni öyrənirsənsə, sənə bir o qədər suallar yaranır».

Anaksimənə görə hava ilkin əsasdır. Hava sonsuzdur, keyfiyyətə müəyyindir. O həmişə şeylərin çoxoxrəzliliyinə törədən daimi hərəkətdədir. Yüklənməklə hava oda çevrilir, qatılaşaraq küləyə çevrilir, sonra bulud, su, torpaq, daş və digər əşyaya olur. Anaksimən fərz edirdi ki, canlı dünya cansızdan törəyir.

DEMOKRİT

Demokrit miladdan öncə təqribən 470-460-cı illərin sentyabrında doğulmuşdur. Atasından miras qalmış böyük sərvət ona uzunmüddətli səyahətə çıxmağa imkan vermiş və o Babilistanda, İranda, Misirdə olmuş, bir neçə il Afina da yaşamışdır.

Demokrit dövrünün demək olar ki, bütün bilik sahələrini əhatə edən onlarla kitab yazıb, lakin onlardan heç biri tam şəkildə dövrümüzə çatmayıb, indi onun «Həkimilik elmi», «Ölümdən sonrakılar haqqında», «Təbiətin quruluşu haqqında», «Riyaziyyat haqqında», «Ritm və harmoniya haqqında» və s. əsərlərindən 200-ə qədər fraqment qorunub saxlanılmışdır. Demokritin ölüm tarixi bəlli deyildir.

Demokritə görə dünyanın əsasında kiçik cisimlər – atomlar dayanır. Atom bölünməz mahiyyətdir, boşluq bu «bölünməz mahiyyətə» yerdəyişmə üçün imkan yaradır. Atomlar bölünməzdir və formaca fərqlənirlər: onlar qabarıq, çölkük, kürəyəbənzər, kvadrat və s. şəkili olur. Atomlar bir-birindən ölçüsünə görə fərqlənirlər. Atomlar əsas xassəsi onların təbiətinin mühiyyətinə doğan və müxtəlif formalı hərəkətdir. Kainat sonsuzdur, ondakı dünyaların sayı da sonsuzdur. Dünyalar kürəyəbənzər kütlə törədən atom burulğanı hesabına yaranır. Bu kürəyəbənzər kütlədən bütün dünyanı dövrələyən örtüyə oxşar nəşə ayrılır. Günəş hərəkətin sürətinə gö-

rə yanır. Hərəkət zamanı bir-birilə toqquşaraq atomlar «birləşir» və şeylər əmələ gətirirlər. Deməli şeylər atomların qarşılıqlı hərəkətindən törəyir. Şeylər onları yaradan atomlar bir-birindən uzaqlaşdıqca məhv olurlar.

Atomların hərəkəti mexaniki prinsiplərlə müəyyənləşir və ilahi zəkadan asılı olmur.

Demokritə görə insan-ruha malik olan «kiçik dünyadır». İnsan odabənzər atomların birləşməsidir. İnsan qansız şeydən – isti palçıqdan – yarıdanın iştirakı olmadan təbii yolla yaranmışdır. Onun fikrincə insan ətraf dünyanı hiss və fikir vasitəsilə dərk etməyə qadirdir. Demokriti hissi (qaranlıq) və düşüncə (həqiqi) kimi iki növ idrakı ayırır. Demokritin fikrinə əşyaların səthindən zərif obrazlar «axır» və bu obrazlar hissiyyat orqanlarımız tərəfindən tutulur, nəticədə duyğular yaranır. Lakin belə «qaranlıq» idrak özlüyündə insana bilik verməyə qadir deyildir. Həqiqi idrak zəkanın iştirakı ilə baş verir.

İdrak prosesinde səhvlər ona görə mümkün olur ki, hiss orqanlarının atomları nizamsız ola bilərlər, yaxud da atomlar obyekt-dən hiss orqanlarına qədər olan yolda aralarında toqquşaraq hiss orqanları atomlarına qeyri-dəqiq informasiyalar çatdırırlar. Canlı orqanizmlərin həyatı və ölümü atomların birləşməsi və ayrılmasından asılıdır. İnsan ruhu öləndir; bədən ölən zaman ruh atomları onu tərk edir və fəzada itirlər. Alim xoşbəxtliyi tələbatların ağılla ödənilməsi kimi başa düşülür. Belə vəziyyətə tərbiyə və təhsillə nail olmaq mümkündür. Demokrit qeyd edirdi ki, «tərbiyə xoşbəxtlik zamanı bəzək, bədbəxtlik zamanı isə sığınacaqdır».

PIFAQOR

Pifaqor təqribən miladdan öncə 571-497-ci illərdə yaşamışdır. O Samos adasında doğulmuşdur. Pifaqor ad deyil, nitqə inandırıcı mənasını verən ləqəbdir, çünki Pifaqor da delf kahini kimi daim həqiqəti söyləmişdir. Tiraniya səbəbindən vətəni tərk edərək Misirə gedir, burada 22 il Misir kahinlərindən dərslər alır. Misiri

farslar işğal etdikdə Pifaqor əsir kimi Şərqa göndərilir, burada 12 il yaşayır və babil kahinlərinin təlimi ilə tanış olur. Yunanıstana qayıdaraq Kroton şəhərində pifaqor ittifaqını yaradır. Pifaqor Metapont şəhərində vəfat etmişdir.

Pifaqora dövrümüzə gəlmiş çatmamış üç əsəri aid edirlər: «Təbiət haqqında», «Tərbiyə haqqında», «Dövlət haqqında».

Təhsil belə bir prinsip əsasında qurulurdu: şagird – doldurulması qab yox, yandırılmalı məşəldir. Məktəb şagirdləri cəlb etməyə çalışmırdı, əksinə, Pifaqor adətən şagird olmaq istəyənxə vaxt verir. Məktəbə üç ildən sonra getməyi məsləhət bilirdi. Əgər insan sonradan qayıdarsa, bu onun həqiqi oxumaq arzusunu təsdiqləyirdi. Qəbuldan sonra insan hələ şagird sayılır və «akusmatik», yəni dinləyici adlandırılırdı. Bu insan beş və ya yeddi il Pifaqorun stajlı şagirdlərinin apardığı məşğələlərdə iştirak edirdilər. Fəlsəfi düşüncələr sadə fiziki işlərlə növbələşirdi. Uzun illər öz üzərində çalışdıqdan sonra, «akusmatik» həqiqi şagird olurdu. İndi o matematik – «dərk edən» adlanırdı. Pifaqorun özünün apardığı məşğələlərdə riyaziyyatçılara insan və təbiətin quruluşu, dünyanın ümumi mənzərəsi haqqında təsəvvürlər aşılınırdı. Riyaziyyatçıların da təhsili bir neçə il davam edirdi və «ixtisas» seçiminə hazırlıq xarakterli daşıyırdı. Bəziləri tibbi, digərləri isə əmlak qayğısına qalmaq bacarığını öyrənirdi. Pifaqor məktəbinin ali mərhələsi siyasətçilərin – insan cəmiyyətinin ali prinsip və qanunlarından çıxış etməklə idarəetməyə qabil insanların təlimi idi.

Məktəbə qarşı sui-qəsd təşkil edilir, bir çox pifaqorçular öldürülür, sağ qalanlar qaçmağa məcbur olur.

Pifaqora görə dünyanın əsasında riyazi münasibətlər dayanır. Kosmos-ədədlərlə ifadə olunmuş nizamlı, harmonik bütövdür. Səma cisimlərinin dairəvi hərəkəti göstərir ki, bu cisimlər riyaziyyat qanunlarına tabedirlər. Şeylər yox olur, riyazi anlayışlar isə dəyişməzdir. Ədəd əşyalara ölçü və sifr verir. İnsanın həm dünyası, həm də ruhu son nəticədə kəmiyyət ölcüsüdür.

Dünyaquruculuğunu dünyanı sonsuz «pnevma» yəni «hüdsuz nəfəs» ilə birləşərək dünyanı törədən kosmos kimi təsəvvür edirdi. İlk dəfə kainatı «kosmos» adlandıran Pifaqor olub, çünki

ona nizamlıq xasdır: yunanca kosmos «nizam», «bütöv quruluş» mənasını verir. Pifaqor təliminə görə kosmos «pnevmani üfürərək» ayrı-ayrı şeyləri yaradır. Pifaqorun fikrincə riyaziyyat öz ruhunun yayğısına qalmağa və ətraf mühiti dərk etməyə imkan verir. Ruh haqqında qayğı elmi biliklərin əldə edilməsi və asketik həyat tərzini ehtiva edir. İnsanın rifahı öz-özü ilə anlaşımadadır.

Pifaqora görə həqiqi dünyagörüşü üç əsas – əxlaq, din, bilik üzərində dayanır. Pifaqor elmin məsələsini əxlaqla üst-üstə düşməli olan dinin maraqlarına tabe etdirməyə çalışmışdır.

KSENOFAN

Ksenofan miladdan öncə 6-5-ci əsrlərdə yaşamışdır. O Kolo-fon şəhərində doğulmuş, sonradan oradan qovulmuşdur. Uzun zaman sərgərdan həyat sürmüşdür. Fəlsəfi baxışlarını nəzmə ifadə etmişdir. Onun «Təbiət haqqında» poemasının bəzi hissələri zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Onun fəlsəfi təliminin mərkəzində – dünyanın vəhdəti haqqında ideya dayanır. Ksenofon üçün dünya Allahın yaratdığı deyildir. Dünya yaradılmayıb, əbədi və məhvedilməzdir. Ümumvəhdətdə olan dünya əbədi və hərəkətsizdir, lakin onun hissələri dəyişkəndir, yaranıb və məhv olurlar. Günəş və digər işıq saçan səma cisimləri alovlanan buludlardan yaranıblar. Bulud rütubətli buxardan yaranır, su onların mənbəyidir. Yer əvvəl su ilə örtülüb, tədricən ondan azad olmuşdur.

Ksenofona görə dünyanı dərk etmək olar, yalnız hissi seyrlə kifayətlənmək olmaz, çünki o şeylərin mahiyyətini dərk etməyə imkan vermir. İnsan həqiqi biliyi yalnız düşüncə prosesində əldə edir.

EMPEDOKL

Miladdan öncə 483-423-cü illərdə yaşamışdır. Empedokl Siciliyada doğulub və orada ölmüşdür. Qədim dünyada o, filosof, şair, natiq, həkim, fəal siyasi xadim, demokratiya tərəfdarı kimi məşhur olmuşdur.

Empedokl həkim kimi İtaliya tibb elminin banisidir. Empedokla iki fəlsəfi poema aid edilir: «Təbiət haqqında», «Təmizlənmə». Onlardan təqribən 450 sətir qalmışdır. Empedokl belə hesab edirdi ki, dünya maddidir və onun çoxoxrəzliyi dörd «kökə» gətirilir. Bu köklər – torpaq, su, hava və oddur. Şeylərin kökləri əbəddir, dəyişməzdir və bölünür. Empedokl dünya inkişafında dörd dövrü fərqləndirir. Əvvəlcə elementlərin tam vəhdəti ilə çıxış nöqtəsi mövcud olmuşdur. İkinci dövrdə – ayrı-ayrı şeylər yaranmışdır. Üçüncü dövrdə elementlərin tam ayrılması baş verir. Həyəət, dördüncü dövrdə elementlər yenidən birləşirlər. Beləliklə, kainatın dövrü inkişafı baş verir. Kosmoqonik proses daim təkrarlanan, daim yeniləşən dörd dünya dövründən ibarətdir.

Empedokla görə insan və xarici dünya eyni elementlərdən təşkil olunub, subyektlər və obyekt keyfiyyətcə bircinsdir, bunun nəticəsində insan xarici dünyanı dərk edə bilər.

Dərk etmə orqanlarının köməyi ilə mümkündür. Duyğunun idrak üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətini qəbul edən Empedokl belə nəticəyə gəlir ki, duyğunu zəka ilə yoxlamaq və tənzimləmək lazımdır.

SOKRAT

Sokrat miladdan öncə 470-399-cu illərdə yaşamışdır. Nə varlı, nə də kübar nəşədən olmayan bu insan heç zaman maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmağa çalışmamışdır. Onun aktiv fəlsəfi fəaliyyəti miladdan öncə 450-400-cü illərə təsadüf edir. Şəraitdən asılı olaraq, Sokratın cəmiyyəti üçün təhlükə olduğu fikrinə gəlinir. Sokratı mühakimə edirlər və ölüm hökmü verirlər. Sokrat zəhər içərək ölürlər.

Sokrat heç nə yazmayıb, onun təlimi bizə digər müəlliflərin, xüsusilə Platonun dialoqlarında Sokratın həyatında əsas rol oynadığı Platonun hesabına bizə gəlib çatmışdır.

O ilk dəfə ümumiyyətlə müdriklik nədir məsələsini qoymuşdur. Sokrat həmçinin insan haqqında bütöv təlim yaratmaqla çalışmışdır. Sokrat sual və cavab üzərində qurulmuş fəlsəfi metod

hazırlamışdır: ardıcıl suallar verməklə siz həmsöhbətinizi ziddiyyətlərdə işə edirsiniz. Bu metodun köməyi ilə Sokrat insan haqqında təlim yaratmışdır. Təlimdə o qeyd edir ki, biz fiziki hadisələri təbiəti in açıdığımız yolla insan təbiətini təsdiq edə bilmərik.

Sokratın fikrincə insan həyatının qiymətini həyata tənqidi, sinayıcı, dərkedici münasibət müəyyənləşdirir. «Sinaqlarsız həyat, insan üçün həyat deyildir».

İnsan ilk növbədə öz ruhunun qayğısına qalmalıdır? «Axı mən yalnız onu edə bilməyirəm ki, gəzirmə və sizin hər birinizi, həm qoca, həm cavanı bədən və pulunun deyil, daha yaxşı olmağınız üçün ruhunun qayğısına qalmağa inandıraram.

Ruhun qayğısına qalmaq onu bildirir ki, insan özündə fəzilət və əxlaqi-zəkalı davranış tərbiyə etməlidir». Sokrat hesab edirdi ki, ruhun əsas qabiliyyəti bədənəndən gələn və xarici dünya ilə şərtlənən ehtirasa qarşı dayanan zəkədir. Zəka vasitəsilə ehtiraslar üzərində hakim olmaq mümkündür.

İnsan dünya və özünü də ruhunun köməyi ilə dərk edir. Ruhun həyatı özünüdərk, suallara cavab axtarışı və dünyanın düşünlü məsidir.

Zəka dedikdə Sokrat insanın məntiqi düşünmək, mühakimə yürütmək bacarığını başa düşürdü. Məhz zəka həyatı-kortəbi coşğuluq üzərində hökmranlığı əldə etməyə imkan verən özünü ələ alma mənbəyidir. Özünü ələ almanın köməyi ilə insan özü üzərində hakim olur.

Öz üzərində hakim olma hakimiyyət azadlıqdır. Sokratın fikrincə ehtiraslarını çilovlaya bilən azaddır.

Müdrəklik yaxşı ilə pisi, faydalı ilə zərərli fərqləndirmək bacarığıdır. Sokratın fikrincə bütün daxili düşmənlərinə qalib gəlmiş müdrək həqiqi qəhrəmandır.

Ağıllı insanın əsas vəzifəsi pis işlərdən qaçmaq və xeyirə can atmaqdır.

Sokrat hesab edirdi ki, səadətə can atmaq insanın əsas cəhdi olmalıdır.

Səadət özündə müəyyən keyfiyyətləri birləşdirir. Onlar:

- Yaxşı sağlamlıq və cismani qüvvə, çünki onlar əxlaqlı həyata köməklik göstərir.

- Mənəvi sağlamlıq, əqli bacarıq.

- İncəsənət və elm, çünki onlar xoşbəxt həyat üçün faydalıdır.

- Valideyinlər, uşaqlar, qardaşlar arasında razılıq, çünki onlar qarşılıqlı kömək üçün yaranmışlar.

- Vətəndaş birliyi və ya dövlət, çünki onlar əgər düzgün qurulmuşlarsa vətəndaşlara böyük faydanı təmin edir.

Fəzilət tərbiyə etməklə insan səadətə çatı bilər.

Sokrat üç əsas fəziləti ayırır: özünü ələ alma, cəsarət, ədalət.

Bir yerdə götürüldükdə onlar elə müdrəklikdir. Fəzilət həmişə birləşdir, qəbahət isə cəhəldir.

PLATON

Platon miladdan öncə 427-347-ci illərdə Afinada yaşamışdır. O Aristokl adlı aristokrat olmuşdur, Platon ləqəbini güclü bədən quruluşuna görə almışdır. Sokratın şagirdi olmuş, müəlliminin ölümünü onu dərinəndən kədərləndirmişdir. Platon qarşısına əsasən dövlətin ağıllı siyasətini qurmaq mümkün olan prinsipləri aşkar etmək məqsədini qoymuşdur. O öz siyasi ideyalarını praktikada gerçəkləşdirməyə cəhd göstərmişdir. Onun cəhdləri Sirakuz şəhərində əvvəlcə I Dionisi (m.ə. 430-367-ci illər), sonra onun oğlu II Dionisinin (miladdan öncə 367-344-cü illər) hakimiyyəti zamanı baş vermişdir. Bu cəhdlər tam uğursuzluqla nəticələnib və Platon çətinliklə Afinaya qayıda bilmişdir. Miladdan öncə 388-ci ildə o, Afina yaxınlığında Akademiya adlandırdığı məktəbini açır. Akademianın girişində yazılmışdır: «Həndəsi bilikləri olmayanlar, içəri girməsinlər». Platonun təqribən 30 dialoqu və bəzi məktubları dövrümüzə gəlmişdir.

Platona görə ideal dövlətdə hər şey heç bir vətəndaşın pozmağa icazə verilmədiyi dəqiq plan üzrə qurulmalıdır. Belə dövlətdə ədalət və qanun hökmranlıq edir.

Ədalətli cəmiyyət – hər kəsin ona ən yaxşı uyğun gələn işlə məşğul olduğu cəmiyyətdir.

İdeal dövlətin yaradılması üçün hakimiyyəti filosoflara vermək lazımdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün hər bir vətəndaşın bacarığına uyğun yerini tapa biləcəyi ümumi təhsil sistemi lazımdır.

İdeal dövlətdə ağıllı təhsil sistemi qurmaq üçün, mənşəyindən asılı olmayaraq bütün uşaqların təhsil almaq imkanları bərabər olmalıdır. 10-20 yaşlarında hamı eyni təhsil almalı, bundan sonra təhsilə davam edəcək ən yaxşı şagirdlər seçilməlidir. Digərləri sənətkar, əkinçi və tacir olmalıdır. 30 yaşında ikinci seçim olmalı və bu seçimi keçənlər daha 5 il fəlsəfəni öyrənməlidirlər. İkinci seçim keçməyənlər döyüşçü (gözetçi) olmalıdır. Hər üç mərhələni keçənlər 15 il müddətində cəmiyyətin praktiki həyatında iştirak etməli, idarəetmə qabiliyyətinə yiyələnəlidirlər. 50 yaşları tamam olduqda onlar hakim ola bilərlər.

Platonun fikrinə belə təhsil sistemi cəmiyyəti insanların mənşəyinə görə deyil, bacarıqlarına görə 3 təbəqəyə bölməyə imkan verir.

Platona görə fəlsəfənin vəzifəsi tonlanmış təsəvvürləri ümumiləşdirmək və dünyanın dərk olunması üçün yeni yanaşma yaratmaqdır. Dünyanı yalnız zamanın köməyi ilə dərk etmək olar. Ağıl hissi təəssüratları yenidən yoxlamalıdır. Platon qeyd edirdi: «O, kəslər ki, hər bir şeyə yalnız fikir vasitələri ilə yanaşır və bu zaman düşüncə prosesinə görə də daxil olmaqla heç bir hissi cəlb etmirsə və onlardan heç birini düşüncəyə yoldaş seçmirsə, onlar həqiqəti dərk edirlər».

Platon hesab edirdi ki, dünyanın əsasında «vahid mahiyyət» - demiurqun, daha doğrusu yarananın «nizamsızlıqdan» yaratdığı hansısa canlandırılmış «nizam» dayanır.

Platon fərz edirdi ki, insanın hiss orqanlarına çatmayan dünya da mövcuddur: o, bütün fəvqəlhissi obyektləri görünən dünyadan ayrı olan xüsusi yerə – «səmaarxası» məkana yerləşdirir. Filosof bu məkana fəvqəlhissi obyektlərin ideyalar dünyası adlandırır.

İdeya – şeylərin ideal proobrazlarıdır. Hər bir şey kamil nümunəyə malikdir. Şeylər ideyaların kamil olmayan surətidir, ideya isə şeyin yaxınlaşmağa can atdığı ölçətməz nümunədir.

İdeyalar az və ya çox dərəcədə ümumi ola bilərlər, ona görə də ideyalar dünyası iyerarxik təşkilatlanmış sistemidir. İyerarxiyanın zirvəsində yerləşən ümumi ideya mövcuddur. Bu səadət ideyasıdır. O bütün digər ideyaları onların çoxluğu və çoxoxbəzliyi tərəddir. Əvvəlcə səadət tərəddiyi beş ümumi ideya yaranır.

Bu – varlıq, sükunət, hərəkət, eynilik, müxtəliflikdir. Aşağı rənqda bərabərlik, bərabərsizlik, oxşarlıq, qeyri-oxşarlıq yerləşir. İdeyalar dünyasının iyerarxik quruluşunda bir pillə aşağıda riyazi və həndəsi obyektlər yerləşir.

Platon hissiyyat orqanları üçün ölçətməz olan dünyanı izah etmək üçün sxem yaratmışdır. Hissi qavranılan dünyada hər şey ideyalar dünyasında baş verdiyi sxemdə baş verir, lakin kobud şəkildə. İdeyalar dünyası plan, hissi qavranılan dünya isə bu planın gərçəkləşdirilməsidir.

İnsan onu əhatə edən dünyanı dərk edən zaman onun ruhu doğrulduğu vaxtdək məskunlaşdığı ideyalar dünyasında gördüklərini «xatırlayır».

Sokratın da dediyi kimi Platona görə insanın ali əxlaqi borcu ruhunun qayğısına qalmaqdır. Ruhun qayğısına qalmaq onun bədəni hissi bağlılıqdan təmizlənməyi ehtiva edir. Fəzilətli həyat sürməklə insan öz ruhunu təmizləyir. Ruhun təmizlənməsi üçün Platon fəlsəfəyə «katarsis» kimi xüsusi termin daxil etmişdir. «Katarsisin» Platon traktovkası rəsonal – məntiqi idrakın vasitəsilə başa düşüləndir, bu o deməkdir ki, ehtiraslar zəka ilə işıqlanır. Məhz buna görə «katarsisin» əsas aləti elmdir.

Bədən düşmənçilik, cahillik və hərc-mərclik tərəddən ehtiraslar mənəbeydir. Yalnız əbədi ruhun qayğısına qalmaqla şərrə qalib gəlmək olar.

Ruhun qayğısına qalmaq insanı yeniləşdirir və nəticədə hissiyyat dünyasından azad edir.

Platon ruhun əbədi yaşadığını iqrar edir. O hərəkətsiz və əbədi olan ideyalar dünyasını dərk etməyə qadirdir, ona görə də ideal dünya ilə eyni təbiətə malikdir. Başqa cür olsaydı bütün əbədi olanlar ruh üçün ölçətməz qalardı.

ARİSTOTEL

Aristotel miladdan öncə 384-322-ci illərdə yaşamışdır. Aristotel Makedoniyada doğulmuşdur. 17-18 yaşlarında Afinaya gəlmiş, Platon Akademiyasında dinləyici olaraq 20 il burada qalmışdır. Platonun ölümündən sonra bir az səyahət etmiş və sonralar Makedoniyalı İsgəndər adını almış, İsgəndərin 3 ildən çox müəllimi olmuşdur. Aleksandrın hakimiyyətə gəlişindən sonra Afinaya köçmüş və miladdan öncə 335-ci ildə burada Lisey adlanan şəxsi məktəbini açmışdır. Aristotelin məktəbinin başqa adı – peripatetik- da olmuşdur, çünki dərslər gəzinti zamanı aparılırdı. «Peri» ətraf, «Patein» feyli isə gəzişməyi bildirir. Aristotel şəhərlər yaxın şagirdlərinin ətrafında məşğələlər aparır, (akroamatik, mühazirələr), nəhərdən sonra isə ümumi (ekzoterik) mühazirələr oxuyurdu. 62 yaşında Aristotel Evbeyanın Xalkis şəhərinə getməyə məcbur olur və çox keçmir ki, burada vəfat edir.

Onun əsərlərində o dövr elminin bütün sahələri üzrə biliklər əksini tapmışdır. Onlardan dövrümüzə gəlib çatan ən məşhurları: «Fizika», «Səma haqqında», «Ruh haqqında», «Siyasət», «Ritorika», «Poetika», «Heyvanların tarixi», «Heyvanların mənşəyi haqqında» əsərləridir.

Aristotel tarixi yanaşma prinsipinə üstünlük verir. Bu yanaşmaya görə konkret problem haqqında şəxsi fikrini şərh etməzdən əvvəl bu barədə sələflərin nə dediklərini dəqiqliklə öyrənmək, yalnız sonra deyilənlərə münasibət bildirilməli və yaxud nə isə əlavə edilməlidir. O sistemlik və metodikaya ciddi fikir verir. Yalnız bilik prinsipləri üzrə tədrici hərəkət həqiqəti tapmağa kömək edir. Platonun əksinə olaraq Aristotel belə hesab edirdi ki, idrak üçün şeylərdə ümumini ayırmaq lazımdır. İdrak kəsilməz detallaşdırmaçdır və bu prosesdə biz şeylərin əmələ gəlmə qanunlarını tapırıq.

Aristotel Qədim Yunanıstanda mövcud olan elmi üç qrupa bölmür:

1. Nəzəri və ya «əqli» - fəlsəfə, riyaziyyat, fizika.
2. Praktiki və ya «düşüncəvi» - etika və siyasət.
3. Yaradıcı və ya «məhsuldar» - incəsənət və peşə.

Aristotel hesab edirdi ki, əsas elm yaradıcı elmlərdir: onlara əsaslanmaqla insan daha ümumi, nəzəri bilik əldə edə bilər.

Aristotelin fikrincə dünya «ilkin mühərrik» - ilahi «Nus» vasitəsilə yaranıb və inkişaf edir. «Nus» (nous) yunanca «ağıl» deməkdir. «Nus» dünyaquruculuğunun zirvəsidir. O özündə dünyanın planını saxlayır və onu düşünməklə tamliq və sərvətini artırır. «Nusun» fəaliyyəti onun bütün təzahürlərində həyatdır. O – dünyanın «ilkin mühərrikidir», və bütün hərəkət edənlər ona aiddir.

Onun fikrincə dünya ölçətməz kamillik olan «Nusa» istiqamətlənmişdir.

Platonun ildeyalar dünyası haqqında Aristotel belə hesab edirdi ki, ayrıca mövcud olan ideyalar dünyası yoxdur. İdeyalar şeylərdən ayrıca mövcud ola bilməz: şeylərin ideyası onun özündə yerləşir, ideyasız verilmiş şeyin nə olduğu anlamaq olmaz.

Platonun ideyalarının hərəkətsizliyini Aristotel ağılın fəaliyyəti ilə əvəz edib: onun təlimində «Nus» təkə özündə dünya planını saxlamır, hətta onu düşünür. İdeyaları düşünməklə «Nus» onları təkmilləşdirir.

Aristotel öyrədirdi ki, hər şey forma və materiya hesabına mövcuddur. Bütün şeylər formaya malikdir və onlar materiyadan yaranmışdır. Əgər materiyanın onun formasını təşkil edən görünüşünü ləğv etsək o qeyri-varlığa çevrilir. Gerçəklikdə yalnız formalaşdırılmış materiya mövcuddur. Aristotel orqanizm kimi hər şeyin mövcudluğunun dörd prinsipini göstərir: materiya, forma, fəaliyyətdə olan səbəb, məqsəd.

İnsan dünyanı necə dərk edir? Sualına Aristotel cavab verirdi ki, ilkin dərk etmə hissi təcrübəyə əsaslanır. Sonra insan zəkaya əsaslanmaqla təkənin dərkindən üsminin dərkinə keçməlidir. Bu həqiqi bilik əldə etməyə kömək edir.

Aristotel deyirdi ki, canlı mövcudluq ruha malikdir. Həyat funksiyalar seçimini ehtiva edir, deməli ruh müəyyən funksiyaları yerinə yetirməli olan hissələrə malikdir. Aristotel həyatın fundamental funksiyalarını üç qrupa ayırmışdır.

1. Vegetativ funksiyalar – doğuluş, qida, artım;
2. Hissi-mühərrik funksiyaları – duyğu və hərəkət.

3. Əqli funksiyalar – idrak, özünümüəyyənləşdirmə, seçim.
Bundan çıxış edən Aristotel ruhu üç hissəyə ayırır: vegetativ ruh, hissi ruh, rəşənal ruh.

Aristotel ədaləti insanın ali fəziləti hesab edirdi. Ədalət bütün işlərdə ağıllı ölçü ilə əlaqədardır. İnsan ifratçılıq arasında orta yolu tapmalıdır. Ağıllı ölçünü müəyyənləşdirmək üçün düşüncə və müdriklik zəruridir. Düşüncə nəyin xeyir, nəyin zərər olduğunu, hansı verdişin faydalı, hansının faydasız olduğunu müəyyənləşdirir. Müdrikliyin köməyi ilə ali gerçəkliyi dərk etmək olar.

EPİKÜR

Epikür miladdan öncə Samos adasında 341-270-ci illərdə yaşamışdır. 14 yaşından elm və fəlsəfə ilə məşğul olmağa başlayır. Əvvəl Afina, sonralar isə Demokritin təlimi ilə tanış olduğu Kiçik Asiyanın müxtəlif şəhərlərində yaşamışdır. 30 yaşından fəlsəfənin tədrisi ilə məşğul olmuşdur. Miladdan öncə 307-ci ildə Afinaya qayıdır və «Epikür bağı» adlanan məktəbini yaradır. «Epikür bağı» girişində bu cümlə yazılmışdır: «Qərrib burada sənin üçün yaxşı olacaq, ali səadət – həzz buradadır». «Bağ» qadın və qullar da daxil olmaqla hamının üzünə açıq idi. Epikürün əsərləri dövrümüzə çatmışdır. Onun yalnız təliminin əsas məqamları qısa formada şərh edildiyi üç məktubu qalmışdır.

Epikürə görə fəlsəfənin məqsədi insanı xoşbəxt etməkdir. Xoşbəxt olmaq üçün insan təbiət qanunlarını dərk etməlidir. Epikür yazırdı ki, «təbiətşünaslığı bilmədən əsl həzzə çatmaq olmaz».

Epikür anlamında fəlsəfə insana xoşbəxt həyat qurmağa istiqamətlənmiş praktiki fəaliyyətdir.

Xoşbəxtlik iztirabın yoxluğudur. Xoşbəxtlik yalnız ağıllı, əxlaqlı və ədalətli yaşadıqda mümkündür. Xoşbəxtlik ruhun müdriklik və sakitlik vəziyyətidir.

Epikür belə hesab edirdi ki, insan üçün ən mühüm olan şey azadlıqdır, məhz o insana xoşbəxtlik imkanı verir. Azadlıq o de-

məkdir ki, insan seçimi özü edir. Allahlar insanların həyatına qarışmamalıdır.

Həyat həzz və iztirab arasında düzgün nisbətə malik olmalıdır. Bunun üçün insan öz hərəkətlərini hesablamalıdır. Epikürün fikrincə ardınca uzunmüddətli iztirab gələcək qısamüddətli həzdən imtina etmək ağıllı olardı. Ali səadətin başlanğıcı ağıllı olmaqdır.

İnsan yalnız ağıllı həzzə can atmalıdır. Epikür hesab edirdi ki, ədəbiyyat və elmə məşğul olma, insanlar arasında dostluq ağıllı həzzə aiddir. Həqiqətdə yalnız mənəvi həzz və səadət uzunmüddətli və möhkəm ola bilər: bilik, dostluq. Ləzzətin ali forması – mənəvi sakitlik və soyuqqanlılıqdır. Müdriklik və xoşbəxtlik ondadır ki, insan müstəqillik və ruhi sakitlik əldə edir, onu narahat edən hər şeydən qaça bilir.

Cəmiyyətdə mövcud qanunlar həzz almağı tənzimləməlidir. Qanunlara riayət üçün cəza qarşısında qorxu zəruridir.

Epikürə görə ruh-bütün insan orqanizminə yayılmış zərif cisimdir.

QƏDİM ROMA FƏLSƏFƏSİ

Qədim Roma filosoflarını yunanlarda olduğu kimi insan, dünyanın mənşəyi və inkişafı haqqında məsələlər maraqlandırır. Qədim Yunanıstandan fərqli olaraq Qədim Romada filosoflar hüquqi problemlərə daha çox diqqət yetirirdilər.

Qədim Roma filosoflarından daha çox məşhur olanları Lukresi, Seneka, Mark Avreli, Siseron və Plotin olmuşdur.

TİT LUKRESİ KARI

O miladdan öncə 95-51-ci illər (bəzi mənbələrə görə (99-51) də yaşamışdır. Lukresinin həyatı haqqında çox az şey məlumdur. Onun ölümündən təqribən 500 il sonra xristian teoloqu Yevgeni Yeronim «Xronologiya» əsərində miladdan öncə 95-ci il haqqında

yazarkən qeyd edir ki, bu ildə 44 yaşında intihar etmiş şair Lukresi doğulub.

Tit Lukresi atomizm tərəfdarı olub. Onun əsas əsəri – «Şeylərin təbiəti haqqında» fəlsəfi poemadır.

Poemanı yazarkən Lukresi qarşısına hansı məqsədi qoymuşdur?

O, burada təbiəti olduğu kimi təsvir etmək istəyirdi və bununla insan qəlbindən qorxu və mövhumatı qovmaq istəyirdi. Lukresi təbiətin özü və onun qanunlarından çıxış etməklə dünyagörüşü yaratmaq istəyirdi.

Lukresiyə görə insan dünyanın bir hissəsidir, onun məqsədi və sahibi deyil. O bütövlükdə təbiət qanunlarına tabedir və onları üstələyə bilməz. İnsanın əsas dəyəri zəkasıdır.

Hiss orqanlarına böyük əhəmiyyət verən Lukresi onların məhdudluğunu görmüşdür. Hissi idrakın bu natamamlığını fikir təmamlamalıdır. Fikir kainat kimi bütövlükdür. Sağlam fikir və hiss qavrayışla kəsilməyən ağılın azad buxarlanması insana dünya haqqında həqiqi biliyi verir.

Dünyanın ilkin əsası əbədi və dəyişməz olan bölünməz başlanğıclarıdır (atomlardır). Onlar gözle görünməsələr də cismanidirlər. İlkin əsaslardan biri digərindən forma, hərəkət və aralarındakı məsafəyə görə fərqlənirlər. Onlar müxtəlif birləşmələri-şeyləri əmələ gətirirlər.

Lukresi Karın fikrincə canlı həyat hissi olan ilkin cisimlərin (atomların) birləşməsi və hərəkəti nəticəsində cansızdan əmələ gəlir.

Lukresiyə görə ölüm varlığın qeyri-varlığa keçidi olmayıb, ilkin başlanğıca parçalanmadır ki, bunun nəticəsində canlı cansıza çevrilir. Ölüm və həyat ayrılmazdır.

LUTSİ ANEY SENEKA

Seneka 6-65-ci illərdə yaşamışdır. Aristokrat ailədə doğulub hərtərəfli təhsil almışdır. Atasının təkidi ilə vəkil olmuş və bu sahədə şöhrət qazanmışdır. Seneka respublika tərəfdarı olduğu üçün Römədən Korsikaya qovulmuşdur. Səkkizillik sürgündən sonra Romaya qayıtmış, pretor vəzifəsi almış və on iki yaşlı Neronun tərbiyəçisi olmuşdur. 57-ci ildə Seneka Romada yüksək vəzifə hesab edilən konsul vəzifəsi alır. 65-ci ildə sui-qəsdə ittiham edilərək ölümə məhkum edilmişdir. İntihar etmişdir.

«Lutsiliyə məktubları», «Qəzəb haqqında», «Rəhm haqqında» Senekanın ən böyük əsərlərindəndir. Təbiətə baxışlarını «Təbii-tarixi məsələlər» əsərində şərh edib.

Senekanın təlimində dünya can verilmiş materiyanın dövrəndir. Ümumdünya dövrəsinə hər şey ciddi zərurətə tabedir və hər şey müəyyən zamanıdan sonra təkrarlanır. Maddi dünya-Zəka-Allahın bədənidir, Allah isə – həyat mənbəyidir. Hər şey labüdlüklə baş verir, dünyaya sarsılmaz tale ağalıq edir.

Senekaya görə tale kosmik qüvvə deyil, o zəka və süura mülkidir. Seneka taleni müdrik və hər yerdə mövcud bir şey kimi səciyyələndirir. Tale hissəcikləri hər bir insanda var. Tale hər bir şey və hadisə üzərində ağalıq edən tanrıdır. Heçnə onu dəyişə bilməz.

İnsan xoşbəxtliyi təbiətə uyğun yaşamaqda və təbiətə xas olan ağıllı zərurətə əsaslanmaqdadır. Həyatın bədbəxtliklərinə könlüllü tabe olmağı bacaran insanlar xoşbəxtdirlər. Senekanın fikrincə xoşbəxtlik insanın xaricində deyil, daxilindədir.

Senekaya görə taleyə tabe olmaq fəzilətdir. Taleyə tabe olan insan əxlaqlı və fəzilətlidir. Seneka hər bir bədbəxtliyi insanın fəzilətə qədər kamilləşmək üçün bəhanə sayırdı.

Həyatda əsas məqsəd ruhun mütləq sakitliyinə nail olmaqdır. Bunun üçün ölüm qorxusuna qalib gəlmək lazımdır. Ölüm istirahət və sakitlikdir, çünki o iztirabdan azad edir. Ölüm cəza deyil, o bütün insanların qismətində və təbiət qanunları qarşısında ədalətlidir.

İnsanın ilk vəzifəsi cəmiyyət üzvlərinə zərər yetirməməkdir, çünki bütün insanlar vahid bədənə bir hissəsidir. İnsan başqalarını qayğısına qalmalı, onlara məhəbbət bəsləməlidir.

Şərə qarşı özünüməhdudlaşdırmanın köməyi ilə mübarizə aparılmalıdır. Seneka yazırdı: «Biz dünya münasibətlərini dəyişə bilmərik. Biz yalnız bir şey edə bilərik: fəzilətli insana layiq yüksək cəsarətlik əxz etməli və onun köməyi ilə talenin bizə gətirdiyi hər şeyə mərdliklə dözməliyik».

PLOTİN

Plotin təqribən 203-269-cu illərdə yaşamışdır. Plotin o zamanlar Roma əyaləti olan Misirdə doğulmuşdur. Fəlsəfə ilə maraqlanaraq Ammoni Sakkaasın yanında 11 il təhsil alıb, sonra İrana getmək və farsların dünyagörüşü ilə tanış olmaq üçün Roma imperatoru III Qordianın ordusuna qoşulub. Ordu məğlub olur, Plotin Romaya qaçır və orada məktəbini yaradır. Plotinin ölümündən sonra 54 əsəri qalıb və onları şagirdi Porfiriye vəsiyyət edib. Porfiri əlyazmaları xronoloji ardıcılığını saxlamamış, onları 6 mövzu üzrə bölərək başlıq vermişdir. Hər mövzuda 9 əsər var. Beləliklə, 6 doqquzluq – «ennada»lar yaranmışdır. Plotinin əsərlərinin adı buradandır. – «Ennadalar».

Plotinin fəlsəfəsində mərkəzi yeri təkcə anlayış, təkcə bütün mövcud olanın ali başlanğıcıdır, bu ali ilahi mahiyyətdir. Təkcə məhdudlaşma və yaxud özünəqapana bilməz. Bütövlüyün artıq olması ona gətirir ki, təkcə «axır», öz sərhədini aşaraq dünyanı törədir.

Dünya – Ali mahiyyət Təkcənin törəməsidir.

Dünya özündə Təkcə, Ağıl, Dünya ruhu və Kosmosu saxlayır.

Ağıl – fəvqəlkosmik şüur, kosmosun ideal fikri strukturudur. Dünya ruhu əbədi hərəkətdə olan dinamik başlanğıcıdır. O bütövlükdə dünya və ayrı-ayrılıqda hər bir element üçün əbədi aktivlik mənbəyidir. Kosmos Dünya Ruhu və ağılın konkret təcəssümü və gerçəkləşməsidir. Təbiət ilahi ilkin başlanğıcın daxil olduğu materiyadan yaranmışdır. Bu ilkin başlanğıcı işıqla müqayisə edən

Plotin materiyayı qaranlıqla cəyniləşdirir: dünya ilahi Təkcənin şüalandırdığı işığın daxil olduğu materiyadan əmələ gəlir.

Plotinə görə materiya işığın sönməsinin nəticəsidir. Təkcənin işığının söndüyü yerdə, qaranlığın başladığı yerdə materiya yaranır. Plotin üçün dünyanın bütün şəri materiyadadır. Təkcədən fərqli olaraq materiyayı insan dərk edə bilər.

Plotinə görə insan üç hissədən ibarətdir: bu əlçatan, tanrıya daha yaxın ruh, hissi ruh və nəhayət bədən. Məqsəd – tanrı ilə qovuşmanın baş verdiyi ekstaza çatmaqdır. Ekstaz katarsisin, yəni cismanidən təmizlənmənin köməyi ilə əldə edilir. Təmizlənmiş ruh bədənəndən azad ola və Təkcə ilə qovuşa bilər. Beləliklə, Təkcə insan üçün əlçatmazdır.

III. ORTA ƏSRLƏR FƏLSƏFƏSİ

Orta əsrlər fəlsəfəsi teologiya ilə antik fəlsəfi fikrin qarışığıdır. Orta əsrlər fəlsəfəsinin əsas ideyası vahid Allah ideyasıdır.

Orta əsrlər fəlsəfəsinin inkişafı ənənəvi olaraq iki mərhələyə bölünür. Birinci mərhələ – II-VI əsrləri əhatə edir. Bu mərhələ patristika adlanır: kilə ataları təlimlərində Müqəddəs yazının əsasını qoymuşlar.

İkinci mərhələ – sxolastika (VII-XIV əsrlər), dövrüdür. Bu dövrdə filosoflar xristian təlimini sistemləşdirmək və rəşional əsaslandırmaq istəyirdilər.

Orta əsrlər də fəlsəfə fəlsəfi biliklərin əsası hesab edilən Müqəddəs Yazı ilə sıx bağlı idi. Bibliya mətnlərini təfsir incəsənəti kimi əsas sayılırdı.

Ətraf dünya Allah və insana nisbətə ikinci planda nəzərdən keçirilirdi; İnsan Allahın yaratdığı dünyanın mərkəzi idi.

Sxolastlar göstərirdilər ki, həqiqəti zəka ilə deyil, inamla dərk etmək olar.

Kreasionizm – Allahın dünyanı heç nədən yaratdığı haqqında təlimdir. Teosenirlik – bütün mövcudluğun əsası və mənbəyinin Allah olması haqqında ideyadır.

AVQUSTİN

Avqustin Avreli 354-430-cu illərdə yaşamışdır. Şimali Afrikada doğulmuş, Karfagendə yaşamışdır, 30 yaşında xristianlığı qəbul etmişdir. Avqustin təşəvvürlərini «Etiraf», «Azad iradə haqqında», «Allah şəhəri haqqında» əsərlərində şərh etmişdir.

Avqustinin əsas ideyası Allahı və şəxsi ruhunu dərk etmək zərurətidir. Allahın yalnız ruh, ruhu isə yalnız Allahın vasitəsilə dərk etmək mümkündür. Şəxsi «mənim» dərinliyinə hərəkət, Avqustin tərəfindən Allaha doğru hərəkət kimi düşünülür, yəni insan özünü nə qədər yaxşı başa düşsə allaha bir o qədər yaxın olur.

Avqustinin fikrincə insan daxilində ilahi üçlüyə analogi keyfiyyətlər var. Bu – varlıq, idrak və məhəbbətdir.

Yaşananlar üzərində düşünmək, öz duyğu və həyəcanlarını öz-özünə danışmaq lazımdır. Bu zaman mütləq səmimi olmaq zəruridir. Özünüdərk yolunun sonu yoxdur.

Avqustin iki növ məhəbbəti ayırır. Cismani məhəbbət ehtiras əsaslanır, kreativ məhəbbət isə şeylərdə Allah obrazını aşkarlayır. Hər ikisi insani yüksəldir, yəni məhəbbətin köməyi ilə insan şəxə qalib gəlmək üçün qüvvə əldə edir.

Əxlaqi baxımdan şəxə ilahi nəsihətin pozulmasıdır. Şəxə qüsurlu şəxə və arzuların törəyir. Fiziki baxımdan şəxə ölüm, xəstəlik və zəiflikə nümayiş edilir. Belə şəxsin səbəbi ilk insanların günahı batması ilə əlaqələndirilir. Günahı batma vasitəsilə dünyaya azab, iztirab və ölüm daxil olub.

Əgər Allaha qayıtsan şəxə dəf edə bilərsən. Burada əsas rol iradə oynayır.

Azadlıq zəkanın deyil, insan iradəsinin xassəsidir. Azad iradə ilahi nəsihətləri yerinə yetirməyə can atır. Azad iradə ilahi firavanlığa tabe olmaqdır. İlahi firavanlıq iradəyə zor etmir, çünki azad iradə ona tabedir. Azadlıq firavanlıqda təstiqlənilir – deməli ali dərəcəli azadlıq əldə etməkdə.

Avqustin tarixi əxlaqi kamilliyə, ilahi firavanlığın qalib gələcəyi dövrə doğru tədrici hərəkət kimi fikirləşir. Tarixin mənası – əxlaqi tərəqqidir. Bu proses tarixin bütün dönüşlərinə baxmayaraq dayanmadan gerçəkləşir.

AKVİNALI FOMA

Neapolitan krallığının Akvino yaşayış məntəqəsində aristokrat ailəsində doğulan Foma Akvinali 1225-26-1274-ci illərdə yaşamışdır. Akvinalı ləqəbi buradandır. Təhsilini benediktçilər monastırında, Neapolitan universitetində almış, sonra Paris universitetində alman filosofu Böyük Albertin şagirdi olmuşdur. 1248-ci ildə Albertlə birgə Kölnə gedərək, burada teoloji mərkəz yaradır. 1252-ci

ildə Paris universitetinə qayıtmış və teologiya magistrı olmuşdur. Parisdə ölmüşdür. 1323-cü ildə müqəddəs elan edilib. Əsas əsərləri: «Teologiyaların cəmi», «Bütpərəstliyə qarşı katolik inam həqiqətinin cəmi», «Knyazların idarəçiliyi haqqında», «Mübahisəli suallar».

O Aristotel fəlsəfəsini xristian təliminə uyğunlaşdırmış, xristianlıq və aristotelizmin, inam və zəkanın sintezini yaratmışdır.

Aristotelə olduğu kimi Akvinalı da ətraf dünyanı iyerarxik nizamlanmış struktur kimi təsvir edir: zirvədə Allah yerləşir, aşağıda – səma sferası, insanlar, heyvanlar, bitkilər, daşlar, torpaq yerləşir.

Onun fikrincə insan – təbiətinə görə zəkali və ruhi mövcudluq olan ali maddi yaradılışdır. İnsan cyni zamanda həm bədən, həm də ruhdur. İnsan ruhu vahid və bölünməzdir. Ruhun əsas funksiyaları – idrak və iradə. İradə idrakın ardınca gələn fəallaşdırıcı qüvvədir. İdrak xeyirin dərkinə yönəlmişdir. İdrak birinci, iradə isə seçilmiş məqsəddən asılı olan impulsdur.

İdrak hissi qavrayışdan başlayır. İnsan zəkasında hissi qavrayışdan keçməmiş heçnə yoxdur. Hissi təəssüratlardan çıxış etməklə insan hadisələrdə ümumi cizgiləri dərk edir və onlar haqqında anlayışları formalaşdırır. Dünyanı dərk etməklə insana məlum olur ki, bütün şeylərdə ilahi dəyər gizlənib.

Allahın mövcudluğunu isbat üçün Foma Akvinalı beş üsul göstərir:

1. Kosmoloji argument: dünyada hər şey dəyişir, deməli özünə heç nə ilə şüurlənməyən, lakin bütün dəyişmə və hərəkətin mənbəyi olan ilkin səbəb mövcud olmalıdır. Məhz belə bir ilkin səbəbi biz Allah adlandırırıq.

2. Kauzal argument: hər bir nəticənin səbəbi, səbəbin də öz səbəbi var və s. ilkin səbəb isə Allahdır.

3. Zərurətə əsaslanmış argument: yerdə hər şey o mənada prinsipal təsadüfidir ki, onun mövcudluğu zəruri deyil. Şey başqası ola bilərdi, mövcud şeylərin yerində başqaları mövcud ola bilərdi. Lakin hər şeyin təsadüfi olması ağlasığan deyil. Zəruri olan nəse mövcud olmalıdır, biz onu Allah adlandırırıq.

4. Kamillik dərəcələrinə əsaslanmış argument: dünyada hər bir mövcudluq az və ya çox dərəcədə kamildir. Deməli, varlıq və kamilliyin dərəcələnməsi haqqında danışmaq olar. Nəse olmalıdır ki, yer dünyasının hüddurlarından kənarda yerləşir və kamildir. Bu nə isə – Mütəlak Varlıqdır, onu Allah adlandırırıq.

5. Teoloji argument: biz təbiətdə nizam görürük və hər şeyin arxasında məqsəd tapırıq. Dünyadakı nizam ona şəhadət verir ki, o son dərəcə fikirləşilmiş plan üzrə yaradılıb, yəni bu planı törədən rəşional ruh mövcuddur.

Hər şeyin səbəbi Allahdırsa, onda şəri də Allah törədir? Bu suala cavab verən Akvinalı göstərir ki, gerçək Şər Allahdan deyil, insanın azad fəaliyyətindən irəli gəlir. Allah insana iradə azadlığı, halal və günahkar həyat arasında seçim azadlığı əta edib. İnsanın bu iradədən düzgün istifadə etməməsində Allah günahkar deyil.

UİLYAM OKKAM

1285-1349-cı illərdə yaşamışdır. U. Okkam İngiltərədə doğulub, Oksford universitetində oxuyub və dərş demişdir, fransiskanlar ordeninə daxil olub, papalığa qarşı mübarizədə fəal iştirak etmişdir. 1324-cü ildə biddətçilikdə itiham edilir və Avinyonda həbsə alınır, Münhenə qaçmış, burda 1349-cu ildə vəbada ölmüşdür.

O dövləti papanın nüfuzundan müdafiə etmişdir. Filosof olaraq o, belə hesab edirdi ki, teologiya (ilahiyyat) elm deyil, fəlsəfə və həqiqi elmlər dinin təsirdən azad olmalıdır. Bilik inamdan ayrılmalıdır. İnsan biliyinin əsasında konkret təcrübə dayanır. Dünyanın əsasında qüdrətli və müəyyən edilə bilməyən ilahi iradə dayanır. Gerçək təkcə şeylər mövcuddur, ümumi anlayışlar (universalilər) isə yalnız ağılda mövcuddur.

Uilyam Okkam «Okkam ülgücü» adını almış prinsip irəli sürmüşdür: «Zərurət olmadan mahiyyət artırmaq lazım deyil».

İnsan ətraf dünyanı dərk edə bilirmi?

Yox. İnsana iki gerçəklik verilib: vəhy vasitəsilə əta edilmiş ilahi gerçəklik və bilavasitə təcrübə vasitəsilə dərk olunan empirik

dünya gerçəkliyi. İnsan Allahı empirik (eksperiment yolu ilə) dərk edə bilməz.

Okkamin fikrinə həqiqət ikilidir: bir həqiqət xristian Vəhyində verilir, o nə şübhəyə, nə də rəşional dərkə açıq deyil, ikinciyə isə empirik elm və rəşional fəlsəfə vasitəsilə təsvir edilən xüsusi faktlar aiddir. Onların bir-birinin ardı kimi çıxış etməsi vacib deyil.

Okkamin təlimi Qərbi Avropa fəlsəfəsinin inkişaf yolunu müəyyənləşdirmişdir. Okkam hesab edirdi ki, kilse siyasi planda dövlətdən ayrılmalıdır. Allahın gerçəkliyi teoloji planda empirik gerçəklikdən fərqlənməlidir. Bu anlayışlar Reformasiya dövründə fundamental anlayışlar olmuşdur.

IV. İNTİBAH DÖVRÜNÜN FƏLSƏFƏSİ

İntibah – XIV-XVI əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə orta əsrlər mədəniyyətinin uzunmüddətli ağalığından sonra antik elm və incəsənətin dirçəlişi başlamışdır.

On plana aşağıdakı konsepsiyalar çıxarılır;

1. İndividualizm – şəxsiyyət cəmiyyətində tam azadlığa və mütləq hüquqa malikdir.

2. Subyektivizm – xarici dünya obyektiv gerçəklik deyil, o insanın duyğu, həyəcan və fəaliyyətinin toplusudur.

3. Antroposentrizm – insana dünya quruculuğunun mərkəzi kimi baxılır.

4. Humanizm – insanın azadlıq, xoşbəxtlik və bərabərliyə hüququ olmasının etirafı. Humanizm göstərir ki, ünsiyyət norması insanlıq və ədalət olmalıdır.

İntibah dövründə xüsusilə aktual fəlsəfi mövzu Allahın dünya və insanla qarşılıqlı münasibətləri sayılmasıdır.

NİKOLAY KUZANLI

1401-1461-ci illərdə yaşamışdır. Almaniyanın Kuza yaşayış məntəqəsində doğulmuşdur. Kuzanlı ləqəbi buradandır. Heydelberq, Padua və Köln universitetlərində təhsil almışdır. 1430-cu ildə kilse xidmətçisi, 1448-ci ildə isə Roma-katolik kiləsəsinin kardinalı olmuşdur. N.Kuzanlının elmi maraqları riyaziyyat, astronomiya, coğrafiya, tibb, təbiətşünaslıq əhatə etmişdir. Kainatın sonsuzluğu ideyasını irəli sürmüşdür. Kuzanlı fəlsəfəsinin əsasını Allah və onun dünyaya münasibəti təşkil edir.

Allah-bütün maddi hadisələrin əvvəli, ortası və sonudur. Allahı xarakterizə edən Kuzanlı qeyd edir ki, Allah yaratmağa və bütün mövcudata nizam və ölçü verməyə qadirdir. Allah nəşə sonsuz və dərkolunmaz, bütövlük mənbəyi, dünyanın çoxobrazlıdır. Sonsuz Allah və sonlu şeylər dünyası vəhdətdədir.

Dünya təkcənin, yəni Allahın yaratdığıdır. Təkcənin yaradıcılığını heykəltəraş, rəssam, dəmirçi və toxucunun fəaliyyəti ilə müqayisə edən Kuzanlı göstərir ki, təkcə dünyanı hesab, həndəsə

və musiqinin köməyi ilə yaradıb. Yaradılmış dünyaya «Mütləq minimum» tərfi verilir.

İnsan – «kiçik dünya», onu əhatə edən təbiət – «böyük dünya» və ya «mütləq minimumdur». Kiçik dünya böyüyün oxşarı, böyük dünya isə maksimal olanın, yeni allahın oxşarıdır. İnsan, dünya və Allahı yaxınlaşdıran Kuzanlı hesab edir ki, insan cismanilik və mənəvinin, sonlu və sonsuzun üzvi vahətidir.

Onun fikrincə İnsan dünyanı dərk edir. Dərketmə hissiyyat, düşüncə və zəkanın köməyi ilə gerçəkləşdirilir. Kuzanlı riyazi biliyi daha dəqiq hesab edirdi; o göstərdi ki, ətraf dünya riyazi qanun və prinsiplər üzrə qurulur. Filosof sübut edirdi ki, hər bir ayrıca mühakimə yalnız çoxoxobrazlı həqiqi biliyin kiçik hissəsidir. Sonlu şeyləri bilmək eyni zamanda Allaha sonsuz başlanğıc olaraq bilməməkdir. «Gerçəkdə o şəxslər bilir ki, onlar öz biliksizliklərini bilirlər».

YAKOB BÖME

Alman mütəfəkkiri Yakob Böme (1575-1624) illərdə yaşamışdır. O protestant ilahiyatşünaslığının inkişaf etdirən fəlsəfə yaratmışdır. Onun əsərləri ona görə məşhurlaşmış və geniş yayılmışdır ki, Böme latın deyil, alman dilində yazmışdır. Yakob Bömenin əsas əsəri «Avropa və ya gün çıxarkən sübh səfəqi» adlanır.

Onun fikrincə bütün şey və bütün dünyanın əvvəli və sonu Allahdır. Allahın dünyanı yaratması yalnız onun özünüqizlətməsidir. Hər şeyin əsası – xeyir və şər, işıq və qaranlıqdır. Işıq və qaranlıq toqquşur, ona görə də dünyanın inkişafı baş verir. Bu zaman maddi dünya ikincidir, o bütövlükdə əbədi mənəvi dünyanı inikas edir. Böme hesab edirdi ki, inkişaf üçlü ritmə onun malikdir: o müsibətdən mənfi vasitəsilə vahiddə birləşməyə doğru gedir. Dünya ziddiyyətlərə görə mövcuddur. Zəhər olmadan dərman, əsəb olmadan fəzilət, ziddiyyət və iztirab olmadan da heç bir fəaliyyət və bilik ola bilməz. Allah təkcə xeyirin deyil, eyni zamanda hansısa fəal qüvvə kimi şərində başlanğıcıdır.

Bömenin fikrincə insan gerçək yer həyatı və şəxsi fəaliyyətdən imtina etməlidir. O ilahi varlıqda eriməyə cəhd etməlidir.

V. YENİ DÖVR FƏLSƏFƏSİ

Fəlsəfə XVII əsrdə daha çox praktiki əhəmiyyət kəsb etməyə başlamış elmlə (riyaziyyat, mexanika, fizika) sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir. Dünyanı dərk etmək üçün fəlsəfə teologiya ilə yanaşı təbiətşünaslıqdan da istifadə edir.

Fəlsəfənin ideali dəqiq bilik olur. Fərz olunur ki, onun əldə edilməsində xüsusi rolu fəzadə maddi cisimlərin hərəkəti haqqında elm olan mexanika oynamalıdır.

XVII əsrdə mexanizm kimi xüsusi tip fəlsəfi dünyagörüşü formalaşır; insan və ətraf dünya mexanikanın qanunları üzrə qurulmuş və mövcud olan mürəkkəb mexanizm kimi nəzərdən keçirilir.

Bu tarixi dövr fəlsəfəsi və təbiətşünaslığının ruhunu Frensis Bekon «Bilik-qüvvədir» tezisində ifadə etmişdir.

XVII əsrdə idrak nəzəriyyəsində əsas istiqamətlər empirizm və rasionalizm olmuşdur.

Qnoseologiya və yaxud idrak nəzəriyyəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qnoseologiya insanın ətraf dünyanı hansı formada, hansı metodlarla dərk etməsi haqqında təlimdir.

FRENSİS BEKON

Bekon 1561-ci ildə Londonda doğulmuşdur. Kembric universitetində teologiya və fəlsəfəni öyrənmiş, hüquq fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur; 1584-cü ildə onun dövlət karyerası başlayır və I Yakovun hakimiyyəti dövründə lord-kansler yüksək vəzifəsini alır. Bekon sui ittiham edilərək məhkəməyə verildikdə siyasi fəaliyyəti sona çatır. Siyasətdən uzaqlaşan Bekon qalan həyatını elmə həsr edir. Filosof 1626-cı ildə vəfat edib. F.Bekonun əsas elmi əsərləri; «Elmin çoxalması və ləyaqəti haqqında», «Yeni Orqanon və ya təbiətin təfsiri üçün həqiqi göstərişlər», «Əxlaqi və siyasi təcrübələr və ya təlimatlar»dır.

Bekonun sosial problemlərin həlli üçün mühüm vasitə kimi baxdığı elmi biliklər olmuşdur. Bilikdə əsas onun həqiqiliyi və

cəmiyyətin praktiki tələbatlarına uyğunluğudur. Biliyin həqiqiliyi haqqında praktiki nəticələrinə görə mühakimə yürütmək olar.

İnsanın özü də daxil olmaqla ətraf dünya fəlsəfənin obyektidir. F.Bekonun iddiasına görə fəlsəfə müşahidəyə əsaslanmış təcrübə elmi olmalıdır. Fəlsəfə ümumiləşdirici idraktır. Fəlsəfənin strukturunda antropologiya, yəni növ olaraq insan haqqında biliklər, insanı cəmiyyətin üzvü kimi nəzərdən keçirən vətəndaş fəlsəfəsi və təfəkkür formaları və onların həqiqi bilik əldə edilməsində rolunu öyrənən məntiq iştirak etməlidir.

İdrakin məqsədi – insanın təbiət qüvvələri üzərində ağalığın bərqərar etməkdir, bu isə həqiqi biliyin köməyi ilə mümkündür. Həqiqi biliyi isə idrak metodunu düzgün təşkil etməklə əldə etmək olar. F.Bekon fərz edirdi ki, elmi idrakda əsas təcrübə-induktiv metod olmalıdır, bu metod isə sadə biliklərdən daha mürəkkəb anlayışlara doğru hərəkət etməyi ehtiva edir. Filosofun inamına görə elmi axtarış «xüsusidən ümumiyyə doğru» getməlidir.

İnsanı həqiqəti dərk etməyə nə mane olur? sualına Bekon cavab verir ki, insan zəkasının artıq əsir etmiş və onda dərin kök salmış «kabulslar və yalan anlayışlar»!

F.Bekon iddia edir ki, «kabulsların» dörd növü var: tayfa kabusu, mağara kabusu, sahə kabusu, teatr kabusu.

«Tayfa kabusu» hiss orqanları və zəkası məhdud imkanlı olan insanın təbiəti ilə sırtlənib. Hisslər ya şeyanı təhrif edir, ya da ümumiyyətlə onun haqqında gerçək məlumat vermək gücündə deyil. Əqlin mühakiməsi mütləq təcrübə yolla yoxlanmanı tələb edir.

«Mağara kabusu»-ayrıca insanın yanılmasıdır, onlar insanın fərdi psixologiya və fiziologiyasından, onun mənəvi dünyasının özünəməxsusluğundan asılıdır.

«Sahə kabusu» naqis söz və yalan anlayışların təsiri altında yaranır. Söz və anlayışların həqiqi mənasını aşkarlamaq lazımdır, onların arxasında gizlənən şeyləri izah etmək zəruridir.

«Teatr kabusu» - bu avtoritetə kor və fanatik inam, mühakimə və nəzəriyyəyə qeyri-tənqidi münasibətdir.

Mütəfəkkir qeyd edir ki, «bütün onlar sərt və təntənəli qərarla kənara atılmalı, və zəka onlardan təmizlənməli və azad olmalıdır».

RENE DEKART

Rene Dekart 1596-1650-ci illərdə yaşamışdır. O məktəbi bitirdikdə sonra orduda xidmət etmiş, 30 illik müharibənin iştirakçısı olmuşdur. Hərbi xidmətdən gəldikdən sonra riyaziyyatla məşğul olmuş, elmi-fəlsəfi biliyin metodologiyasını hazırlamışdır. İşini uğurla yerinə yetirmək üçün Fransadan Niderlanda köçmüş, 20 il burada yaşamışdır.

Əsas əsərləri: «Metod haqqında mühakimələr», «Metafizik düşüncələr», «Fəlsəfənin başlanğıcı», «Ağılın idarə edilməsi üçün qaydalar»dır.

Onun riyaziyyatdan əxz etdiyi deduktiv metoddur. Deduktiv metod ümumilikdən xüsusiyyə doğru gedən təfəkkür yoludur. Deduktiv metodun çıxışı nöqtəsi metodiki şübhədir, yəni bütün əvvəlki biliklərin şübhə altına alınmasıdır. Metodiki şübhənin köməyi ilə Dekart müxtəlif bilik növlərini sınağa çəkir. O bizim məntiqi şübhələmə biləcəyimiz bütün məqamların istisna vasitəsi və məntiqi şübhəsiz məqamların axtarış vasitəsidir. Məntiqi şübhəsiz məqamlardan biz deduktiv sistemə zəmin cismində istifadə edə bilərik.

Dekart hesab edir ki, fəlsəfi biliyə müəyyənliyi həndəsə və hesaba uyğun qurulmuş ciddi metodologiya verə bilər. Riyaziyyat sadə və aşkar prinsiplərin – sonradan daha mürəkkəb həqiqətlərin çıxarıldığı əsas aksiomların təsdiqindən başlayır. Fəlsəfədə yoxlanılmış tənqid insanın duyğu və ya təxəyyülün köməyi ilə dünya haqqında əldə etdiyi yanlış məlumatlardan öndə dayanmalıdır. Beləliklə, skeptisizm riyaziyyatla ittifaqda fəlsəfədə sonralar kartezian adını almış inqilab yaratmışdır: Kartezi Dekartın adının latınca yazılışındandır.

Yalnız şəxsi şübhəyə şübhələnmək mümkün deyildir. «Mən», daha doğrusu öz şübhələrini anlayan fikirləşən subyekt mövcuddur. Hər şeyi sual altına salmaq olar, yalnız mütəfəkkirin özünüdərk faktını yox, «Düşünürəmsə, deməli mövcudam». («Cogito, ergo sum»).

Dekartın fikrinə hər bir birləşmənin əsası eyni zamanda sonrakı nəticələr üçün və hər bir rəşional intuisiyalara nümunə olacaq «Cogito», özünüdərkdir.

Dekarta görə kainat kiçik cansız maddə hissəciklərindən – atomlardan ibarətdir. Dünyada baş verən prosesləri mexaniki biliklərə əsaslanmaqla şərh edilə bilər. «Məxanika qanunları təbiət qanunları ilə eyniyyət təşkil edir».

Həçnə heç nədən törəyə bilməz, hər bir gerçəklik səbəbə malikdir. Ona görə də Dekart ısrar edir ki, labüd olaraq kamil və sonsuz məhiyyət, yəni Allah mövcuddur. Allah kainatı yaradıb və onun hərəkətinin mexaniki qanunlarını müəyyənləşdirib, bundan sonra sistem ali zəkanın qurduğu hansısa ali mexanizm kimi mövcuddur və öz-özünə hərəkət edir.

Dekarta görə insan ruh və bədənə vətəndəkdir. Kartezi dualizminə görə ağıl kimi qavranılır, insan şüuru isə düşüncənin özündən ayrılır.

Fiziki dünya obyektiv və tam maddidir, deməli ölçülə bilər. Kainat qanunlarını dərk etmək üçün insana riyaziyyat lazımdır və o insan zəkası üçün açıqdır. Hissi qavrayış dünyanın təhrif olunmuş mənzərəsini verə bilər və bundan qaçmaq üçün alim aydın və dəqiq qavranılan obyektiv keyfiyyətləri diqqətlə öyrənməli, onları kəmiyyət anlayışları ilə təhlil etməlidir.

Dekart XVII əsrdə ən məşhur müfəkkir olubdur. Alimin ölümündən sonra karteziançılığın nüfuzu, 1663-cü ildə filosofun bütün əsərlərinin papanın «Qadağan olunmuş kitablar indeksinə» salınmasına baxmayaraq bütün Qərbi-Avropa ölkələrində güclənmişdir. XIX-XX əsrlər fəlsəfəsində Dekart ideyaları əksini tapmışdır.

TOMAS HOBBS

İngilis filosofu Tomas Hobbs 1588-ci ildə doğulmuşdur. Oksford Universitetində təhsil almışdır. Kontinentə bir neçə dəfə səyahət etmiş, burada Avropa elminin nailiyyətləri ilə tanış olmuşdur. Vətəndaş müharibəsi başladıqda Hobbs Fransaya getmiş, burada özünün əsas – «Levifan və ya materiya, kilə və vətəndaş dövləti-

nin forma və hakimiyyəti» əsərini yazmışdır. Filosof olaraq Hobbs F.Bekonun ideyalarından istifadə edərək mexaniki materializmi inkişaf etdirmişdir. 1679-cu ildə vəfat etmişdir.

O mütləq monarxiyanın tərəfdarı olmuşdur. Əsilzadələrin köhnə üstünlüklerini ləğv etmək və bununla da sülh və nizamı bərqərar etmək üçün güclü monarxın olması zəruridir. Monarx ticarət razılaşmalarının yerinə yetirilməsinin qərarı kimi çıxış edir. Məhz monarxiya fərdin mülkiyyəti və həyatını qoruyur.

Dövlətdə həyatın nə olduğunu başa düşmək üçün dövlətsiz həyatın nə olduğunu təsəvvür etmək lazımdır. Təbii şəraitdə «hamının hamıya qarşı müharibəsi» prinsipi ağalıq edir. Sağ qalmaq üçün insanlar birləşməli və ümumi dövlət yaratmalı idilər, bu zaman onlar zəkali ictimai müqavilə – «onun iştirakçılarının azadlığını məhdudlaşdıran müqavilə» imzalamalıdılar. Daha doğrusu müqavilə fərdin öz həyatını qorumaq xatirinə azadlığından dövlətin xeyrinə imtinasına əsaslanmalıdır.

Özünüqorumağa cəhdini Hobbs insani xüsusiyyətləri əsas hesab edirdi.

İnsanlar arası bütün münasibətləri bu cəhddən çıxış etməklə başa düşmək lazımdır. Qarşılıqlı təsir və həmrəylik kimi sosial hadisələr yalnız insanın özünüqorumağa cəhdi nəticəsində meydana gəlir.

Hobbs münaqişələrin üç mənbəyini göstərib: qorxu, rəqabət və şöhrətə canatım. Bunlardan ən mühümü qorxudur. Məhz qorxu insanı siyasi təşkilatlanmış cəmiyyətə gətirir. Cəmiyyətdəki münaqişələri kəmiyyətcə azaltmaq üçün vahid hakimiyyət bərqərar olunmalıdır. Demokratiya və hakimiyyətin bölünməsi birləşməni pozur və münaqişələri gücləndirir.

Hobbs hesab edirdi ki, hökmdar fərdin azad alıb-satmaq, digər fərdlərlə müqavilə imzalamaq hüququnu pozmamalıdır. Hökmdar fərdə özünü öldürmək və yaxud özünə zərər vurmaq əmri verə bilməz. Əgər monarx cəmiyyətə nəzarəti itirmişsə, yəni artıq fərdin təhlükəsizliyini təmin edə bilmirsə onu devirmək olar. O zaman yeni müqavilə və yeni hökmdara ehtiyac yaranır. Devrilmis monarx tacın qaytarılması üçün zərər qəddər də hüquqa malik deyil.

Hobbs cəmiyyəti saatla müqayisə etmişdir. Saatin necə işlədiyini anlamaq istədikdə, biz onları araşdırır və ayrı-ayrı detalları, bu detalların xassələrini öyrənirik. Sonra biz saati yenidən yığıq. Biz cəmiyyəti də anoloi qaydada öyrənməliyə. Hobbs metodunun mahiyyəti analiz və sintezdir.

Hobbsun aşkar naturalizm və materializmi dinin güclü ideoloji əsas olduğu XVII əsrdə nisbətən öz tərəfdar və həmfikiri olmuşdur. XVII əsrdə Hobbsun hissi idrak və təcrübəyə əsaslanmış metodologiyası fransız materialistləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

CON LOKK

Con Lokk 1632-1704-cü illərdə yaşamışdır. İngilis filosofu Lokk Oksford universitetində təbiət elmləri və tibbi öyrənmiş, burada yunan dili və ritorika müəllimi olmuşdur. 1664-cü ildə Lokk diplomatiya sahəsinə keçərək siyasi karyerani elmi fəaliyyətlə birləşdirilmişdir. Lokkun əsas əsərləri: «İnsan düşüncəsi haqqında təcrübələr», «Dini dözümlük haqqında məktublar», «Dövlət idarəçiliyi haqqında traktat»lardır.

Lokk özü məqsədi haqqında belə yazır: «mənim məqsədim insan idrakının mənşəyini, səhliyləyini və həcmiini tədqiq etməkdir».

Həqiqi bilik hiss üzvlərinə əsasən əldə edilir, o təcrübəyə əsaslanır. İdeya və anlayışlar anadangelmə deyil, onlar da təcrübədən irəli gəlir.

İdeya və anlayışlar insanın görmə, eşitmə, iybilmə kimi hiss orqanlarının köməyilə əşyalara necə qavraması qədərində yaranır. Bu xarici təcrübədir. İkincisi, düşüncə ideya və anlayışları törədir. Sonrakı praktiki prosesdə bu iki növ təcrübə yetkinləşir və inkişaf edir.

Bilik sadə ideyalardan başlayır. Onlardan şeylərin ölçü, forma, hərəkət, sükunət kimi birinci keyfiyyətləri əksini tapmışdır. Sonradan rəng, dad, səs kimi ikinci (dəyişkən) keyfiyyətlər qavranılır. Zəka müxtəlif ideyaları birləşdirir və onları sonrakı emala məruz qoyur.

Lokkun iddiasına görə ən səhli bilik riyazi bilikdir. Dəqiqlik dərəcəsinə görə intuitiv bilik ayrılır, o aşkar, aydın və sadə məqamlardan ibarətdir, məsələn: üç ikidən böyükdür və s.

Lokku psixologiyanın banisi saymaq olar. Onun əsərləri elmə antropoloji və psixoloji təsəvvürlərin inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

BENEDİKT SPİNOZA

Spinoza 1632-1677-ci illərdə yaşamışdır. Spinoza Amsterdamda doğulub, dini gimnaziyada təhsil alıb. Gündəlik həyatı tələbatlarını ödəmək üçün linza cilalanması ilə məşğul olub. Riyaziyyat və təbiətşünaslığa xüsusi maraq göstərmiş. Əsas əsərləri: «Siyasi traktat», «Dini-siyasi rəktat», «Etika» olmuşdur.

O, həndəsi metoda əsaslanmaqla dünyanın bütöv mənzərəsini yaratmaq istəyirdi. Onun inamına görə hər şeyin əsası və ya substansiya, təbiətdə onun universal (ən ümumi) səbəbi kimi Allahdır. Allah və təbiət bitişik və ayrılmazdır. Təbiətin əsas xarakteristikası ölçü və təfəkkürdür. Ayrıca şeylər («moduslar») sonlu və dəyişkəndir və xarici səbəblərə görə mövcuddurlar.

Dünyanın dərk olunması özünün inkişafında üç mərhələdən keçir. Birinci mərhələ – xarici dünyanın hissi qavrayışdır. İkinci – mühakimə. Üçüncü – hissi təcrübədən asılı olmayan və zəka ilə alınan həqiqi bilikdir.

İnsan – təbiətin hissəsidir və bütövlükdə onun qanunlarına – «təbii nizam» tabedir. İradə azadlığı mümkün deyil, çünki insan səbəb-nəticə əlaqələrinin dünyəvi zəncirinə daxildir. Bu əlaqələr bütün insanı ehtirasları (affektləri) törədir.

İnsan azadlığı əvvəl-axır mümkündür. Bunun üçün zəkannın köməyi ilə səbəb-nəticə əlaqələrini və ətraf dünyanın qanunlarını dərk etmək lazımdır. Bu yalnız fəlsəfi zəkaya malik olanlara əlçatandır. Azadlığın olmaması həmişə cahillik, mövhumat və yanlışlıqlar törədir. Yalnız bilik azadlığa yol açır.

QOTFRİD VİLHELM LEYBNİS

Leybnis 1646-cı ildə Leypsiqdə anadan olmuşdur. O, hüquq təhsili alıb, universiteti bitirdikdən sonra hüquqşünas işləmişdir. Sonralar Hannover Hersoqunun kitabxana müdiri olmuş, differensial və integral hesabının əsaslarını hazırlamış (Nytondan asılı olmayaraq), Paskal hesab qurğusunu təkmilləşdirmişdir. Elmdə nüfuz sahibi kimi London Kral Cəmiyyətinin, Paris Elmlər Akademiyasının üzvü seçilmişdir və 1700-cü ildə Berlin Elmlər Akademiyasını özü təsis etmişdir. 1716-cı ildə ölmüşdür. Əsas əsərləri: «Yeni fiziki fərziyyə», «Metafizika haqqında düşüncələr», «İnsan zəkası haqqında yeni təcrübələr», «Monadologiya»dır.

Monadalar haqqında təlimi Leybnis elmə gətirmişdir. Monada dedikdə o, sadə, bölünməz, hissəcici başa düşürdü. Dünya monadalar toplusundan ibarətdir. Leybnis yazırdı: «Monada başqa bir şey olmayıb mürekkəbin tərkibinə daxil olan sadə substansiyadır. Monada özlüyündə fəal müxtəlif bütöv dünyadır. Bir-biri ilə birləşərək, monadalar bioloji də daxil olmaqla dünyadakı bütün şeyləri yaradırlar. Aləl monada – nəşə mütləq kamil və fəaliyyətdə olan Allahdır.

Hiss orqanları yalnız üzdə olanları dərk etməyə imkan verir. Dünyanın qanunları və onun səbəbləri yalnız zəka vasitəsilə dərk edilə bilər. Bununla bağlı sanki iki həqiqət var – «faktın həqiqəti» və «zəkanın həqiqəti». Onlar idrakın hissi və rəsonal olaraq iki pilləsini ifadə edir. İdrak ağılın yaradıcı fəaliyyətidir və bu prosesdə təbiətin yeni-yeni sirləri aşkarlanır. Biliyin səhəhliyini yalnız və yalnız məntiq və riyaziyyatla yoxlamaq olar.

Leybnisin fikrincə insan şüura malik monada-ruhun daşıyıcısıdır. İnsana anadangəlmə verilmiş intellektual qabiliyyətlər idrak fəaliyyəti prosesində aşkarlanır.

Leybnis təlimi xüsusilə XVII əsrdə Avropa fəlsəfi fikrinə ciddi təsir göstərmiş. Kantın təlimi meydana gələnədək Almaniya Leybnis-Volf fəlsəfəsi məktəbi ağılalıq etmişdir. Onun sadələşmiş prinsipləri XIX əsr rus ruhani tədris müəssisələrində fəlsəfə dər-

lərində əsas predmet olmuşdur. Leybnisin irəli sürdüyü bəzi prinsiplərin tənqidi mənimsənilməsi alman idealist dialektikasının çiçəklənməsinə yardım göstərmişdir.

CORC BERKLİ

C.Berkli 1685-1753-ci illərdə yaşamışdır. İlahiyyat fakültəsini bitirən Berkli ilahiyyatdan və yunan dilindən dərslər demişdir. 1713-1734-cü illərdə diplomat yanında katib və ev ruhanisi kimi xidmətdə olmuş, sonra bir neçə il Amerikada yaşayaraq xristianlığı təbliğ etmişdir. Böyük Britaniyaya qayıtdıqdan sonra Kloynda (İrlandiya) yepiskop təyin edilir.

Berklinin ilk böyük əsəri onun fəlsəfi gündəliyidir. Digər əsərləri: «Görmənin yeni nəzəriyyəsi təcrübəsi», «İnsan idrakının prinsipləri haqqında təcrübələr», «Azad mütəfəkkirlər adlandırılanlara qarşı xristian dinini müdafiəsi» və s.-dir.

Fəlsəfənin məqsədi dini fəlsəfi arqumentlərlə müdafiə etməkdir. Berkli fəlsəfəsinin əsas məqsədini materializmin inkarında görürdü.

Berklinin fikrincə xarici dünya, bütün maddi cisim və əşyalar subyektin, daha doğrusu hər bir insanın duyğularının toplusudur. Gerçəkliyinə heç kəsin şübhələnmədiyi şeylər, təkcə əşyalar başqa şey olmayıb bizim şüurumuzun modifikasiyası, duyğularımızın kombinasiyasıdır. Ona görə də şeylərin insan qavrayışından müstəqil mövcudluğu mümkün deyil. Şeylər insan şüurunda yaranan yalnız ideyalardır.

İdeyalar Allahın təzyiqi ilə insanın ağılında yaranır.

İnsan şüurunda ideyalarla yanaşı fantaziyalar da mövcud olur. İdeyalar aşkarlığı ilə fərqlənir, fantaziyalar isə bulanıq, zəif və müvəqqətidirlər.

Təbiətdə baş verənləri Berkli, insanın ilahi iradə haqqında məlumat aldığı «işarələr» toplusu kimi təsəvvür edirdi. Alim qeyd edirdi ki, ruhi səbəblərdən başqa səbəb, Allahdan da başqa fəal olan heç nə mövcud deyildir.

DAVID YUM

Yum 1711-1776-cı illərdə yaşamışdır. David Yum Edinburqda doğulub, yaşayıb və vəfat edib. O, parlaq təhsil almış və öz əsas fəlsəfi ideyalarını çox tez inkişaf etdirmişdir.

«İnsan təbiəti haqqında traktat» nəşr etdirərkən Yumun 28 yaşı vardı.

Əsas əsərləri: «İnsan zəkası haqqında tədqiqatlar», «Dinin təbii tarixi», «Təbii din haqqında dialoqları» olmuşdur.

Yum klassik ingilis empirizminin nümayəndəsidir. Digər empiriklər kimi o da iddia edirdi ki, biliyin yeganə mənbəyi hissi təcrübədir, bütün biliklər təcrübəyə əsaslanır. Gerçəklik səbəbi naməlum və dərkənilməz olan təsəvvürlər selidir.

Yum hesab edirdi ki, insan Dünyanın necə yaranmasını bilməyi bacarmaz. Biz yalnız onu bilirik ki, bizim təcrübəmiz var.

Yuma görə, insanın bütün davranışı mədəniyyətlə müəyyənləşir. Fəzilətlər irs olaraq növbəti nəsillərə keçən adət və əxlaqdan asılıdır.

Yum hesab edirdi ki, ictimai münasibətlərin əsasında bütün insanların malik olduqları dərəcə şəriklik durur. Ona görə də cəmiyyət müqavilə deyil, ümumi hiss və maraqların bərabər dərəcə şərikliyi nəticəsində meydana gələn razılaşma üzərində bərqərar olur. Qayda, norma və qanunlar bu əsas hissdən törəyir.

VI. MAARİFÇİLİK DÖVRÜNÜN FƏLSƏFƏSİ

Maarifçilik XVIII əsr Qərbi Avropasında yaranan tərəqqipərvər fikir hərəkatıdır. Maarifçilik tərəqqipərvər burjuazianın dünyagörüşünü əks etdirirdi. Onun siyasi ideali insanın təbii hüquqlarını gerçəkləşdirməyinə, təbii hüquqlarını gerçəkləşdirməyinə imkan verən «zəka səltənəti» kimi respublika idi.

Maarifçilik dövründə fəlsəfə insan zəkasının kultunu yaradır. Zəka ictimai münasibətləri daha humanist əsaslarda qurmaq üçün əsas silah kimi qavranılır. Fəlsəfə, riyaziyyat, fizika, tibb kimi dəqiq elmlərə əsaslanmağa cəhd edir.

Maarifçilər iddia edirdilər ki, insan ilahi deyil təbii yaradılışın nəticəsidir. Bu zəkalı varlıqdır və anadangəlmə azaddır.

ŞARL LUI MONTESKYÖ

1689-1755-ci illərdə yaşamışdır. Fransız filosof Monteskyö aristokrat ailəsində doğulub, klassik təhsil almışdır. 1726-cı ildə yüksək vəzifələrdən imtina edərək, ədəbiyyat, təbiət elmləri, tarix və hüquqla məşğul olmuşdur. Monteskyö hesab edirdi ki, fəlsəfənin məqsədi ictimai inkişaf qanunlarını dərk etməkdir. O əsas ideyalarını «Qanunların ruhu haqqında» traktatında və «Fars məktubları» romanında şərh etmişdir.

İnsanların bioloji təbiətindən irəli gələn «təbii» qanunlar mövcuddur. Bu qanunlar insanı hər gün fərdi hərəkətlərə, məsələn özünə qida əldə etməyə vadar edir. Dövlətin köməyi ilə nizamlanan «ictimai» qanunlar da mövcuddur.

Monteskyönün fikrinə cəmiyyətdə sosial mübarizə ona görə yaranır ki, insanların təbii maraqları arasında ziddiyyət mövcuddur. Sosial münasibətləri ictimai münasibətləri hüququn köməyi ilə tənzimlənməklə həll etmək olar.

Monteskyö Respublika, monarxiya və despotizm kimi dövlət formalarını fərqləndirib. Filosofun fikrinə despotizm daha təhlükə

kəlidir, çünki o, qanunsuzluq və özbaşnalıq törədir. Daha çox respublika qəbul ediləndir, bu zaman hakimiyyət bütün xalqın əlində olur və qanun əsaslarla gerçəkləşdirilir.

Monteskyö hesab edirdi ki, onlar əsasən bu və ya digər ölkənin iqlim, torpaq, relyef və ərazisi kimi coğrafi şəraitdən asılıdır. Belə ki, isti iqlim xalqların köləliyini, soyuq iqlim isə kamillik və azadlığını törədir.

Monteskyö vətəndaş və siyasi azadlığı fərqləndirir. Siyasi azadlıq qanunun icazə verdiyi hər şeyi etməkdir. Vətəndaş azadlığı qanunçuluğu və fərdin mövcudluğunun təhlükəsizliyini ehtiva edir.

Hüquq və azadlığa riayət edilməsi üçün dövlətdə hakimiyyəti bölmək lazımdır: qanunverici, icraedici, məhkəmə. Bu hakimiyyət qolları bir-birinin qarşısını almaldır. Əks halda hakimiyyətin bir əldə cəmlənməsi baş verə bilər.

JAN JAK RUSSO

Russo 1718-1778-ci illərdə yaşamışdır. Fransız filosofu Russo Cenevrədə doğulmuş, gəncliyində müxtəlif işlərlə məşğul olmuş, İsveçrə, İtaliya, Fransaya səfərlər etmişdir. Parisdə D.Didro ilə görüşmüş, «Ensiklopediyanın» redaktorlarından biri olmuşdur.

Russonun traktatları ictimai əxlaq və tərbiyəyə həsr olunub: «Emil və ya tərbiyə haqqında», «Yeni Eloiza», «İnsanlar arasında bərabərsizliyin səbəbi və mənşəyi haqqında düşüncələr», «İctimai müqavilə haqqında», «Tövbə» bu qəbildəndir.

İnsan və sosial bərabərsizlik probleminə diqqətli olmuşdur. Filosofun fikrincə bərabərsizlik qəfildən deyil, xüsusi mülkiyyət yaradıcı zaman meydana gəlmişdir. Dövlətin yaranması ilə cəmiyyətin inkişafı daha ziddiyyətli və münaqişəli olmuşdur. Mahiyyəti insanın insan üzərində zorakılığı, düşmənçilik və özgələlmə olan «bərabərsizliyin sivilizasiyası» formalaşmışdır.

Russonun iddiasına görə bunun üçün insanların könüllü razılaşmasına və cəmiyyətin hüquqi təşkilinə əsaslanmış «Vətəndaş» vəziyyəti tələb olunur. Bu vəziyyətdə hər bir fərdin xüsusi mülkiy-

yət hüququ qanuniləşməli və dövlət bu hüququ müzakirə etməlidir. Dövlət quruluşu respublika olmalıdır, varlı və kasıbların mövcudluğu yol verilməzdir. Hakimiyyətin ali orqanı xalq yığıncağıdır, onun qərarları həm hökmdar, həm də hakimiyyətin bütün qolları üçün vacibdir.

İnsanı əməksevər, ailəcanlı və cəmiyyətin «vətəndaş» vəziyyətinə sadıq olacaq vətəndaşı tərbiyə etməklə vətəndaş keyfiyyətlərini formalaşdırmalıdır. Fransız mütəfəkkir xüsusilə ailə tərbiyəsinə böyük üstünlük vermişdir.

Russo inanırdı ki, elm, mədəniyyət və sənaye inkişaf etməklə insanların mənəviyyatını korlamış, insan və təbiət arasındakı təbii harmoniyanı pozmuşdur.

Russo «Təbiətə doğru geriye» şüarını irəli sürür. İnsan sivilizasiyasının saxta nemətlərindən imtina etməli, özünü süni arzular və tələbatlardan azad etməlidir. O hesab edirdi ki, hakimiyyət və müdriklik bir-biri ilə ittifaq bağlamayınca xalqlar bədbəxt olacaq.

POL ANRİ HOLBAX

Holbax 1723-1789-ci illərdə yaşamışdır. Mənşəcə alman olan Holbax 12 yaşından Parisdə yaşayıb. Didro və Helvetinin məsləhətçisi olmuşdur. İqtisadi, sosial-siyasi və mənəvi yeniləşmə məsələlərinin müzakirə olunduğu fəlsəfi salon təşkil etmişdir. «Ensiklopediyanın» tərkibində iştirak etmiş, onun üçün 400 məqalə yazmışdır. Əsas əsərləri: «Təbiət sistemi», «Təbii siyasət» və yaxud «İdarəetmənin həqiqi prinsipləri haqqında söhbətlər», «Xristianlığın ifşası», «Sağlam fikir» adlanır.

Holbaxın iddiasına görə dünya maddi-korpuskulyar quruluşu malikdir, yəni sadə və bölünməz hissəciklərdən ibarətdir. Təbiətdə boşluq və təsadüf yoxdur, yalnız sonsuz və çoxüzümlü materiya var. Bütün mövcud olanlar doğulur, artur, sonra parçalanır və məhv olurlar. Təbiət bir-birindən alınan səbəb və nəticənin sonsuz zənciridir. Mövcud dünya təbiətin uzunmüddətli dəyişmələrinin nəticəsidir.

Materiya – bu əbədi substansiya, «bütün mövcud olanın səbəbidir». Holbax hesab edirdi ki, materiyayı heç kim yaratmayıb, o özünün yaratdığı daxili gücünə malikdir və bu səbəbdən xarici təkana ehtiyacı yoxdur, onu məhv etmək olmaz, o əbədi mövcuddur, onun ölçüsü, hərəkəti və struktur nizamı var.

Dünya materiyanın hərəkəti səbəbindən dəyişkəndir. Hərəkət materiyaya daxilən xasdır, bu hər bir dəyişmədir, onu mexaniki proseslərə gətirmək olmaz. Sükunət hərəkətin yalnız bir anıdır.

Həyatın inkişafından asılı olaraq, üzvi molekulların birləşməsi və toplanması səbəbindən orqanizmlər mürəkkəbləşmişlər. İnsan təbiətin müəyyən inkişaf pilləsində meydana gəlmişdir.

Sosial disharmoniyanın və xalqın fəlakətlərinin səbəbi «ləyaqətsiz hökmdarların» fəaliyyəti və hakimiyyətin despotizmidir.

Azadlıq və ədalət mümkündür, bunun üçün hər bir vətəndaş onlar uğrunda fəal mübarizə aparmalıdır. Xoşbəxtlik altruizm, daha doğrusu insanların bir-birinə təmənnəsiz xidməti sayəsində mümkündür. İnsanın formalaşması üçün Holbaxın sosial mühitin fəal təsiri kimi başa düşdüyü tərbiyə zəruridir. Fərdin mənəvi dünyası bütövlükdə digər fərdlər və cəmiyyətin qarşılıqlı təsiri ilə müəyyənləşir.

KLOD ADRIAN HELVETSI

Helveti 1715-1771-ci illərdə yaşamışdır. Fransız filosof Helveti yezuit kollecində təhsil alıb; bu təhsil müəssisəsində «İnsan zəkası haqqında təcrübələr» əsəri ilə tanış olur və Lökun bu traktatı sayəsində onun materialist dünyagörüşü formalaşır. Kolleci bitirib hüquq öyrənir, sonra vergiyığan işləyir. 1751-ci ildə vəzifəsindən imtina edərək ədəbiyyat və fəlsəfi yaradıcılıqla məşğul olur.

Helvetinin əsas əsərləri: «Ağıl haqqında», «İnsan haqqında» adlanır.

Əvvəlcə ən ümumi xaos mövcud olub. Xaotik hərəkət prosesində bütün mümkün birləşmə və formalar yaranıb. Kainat kəsilməz inkişaf edir və yeni maddi formalarda təkrar istehsal olur.

Helvetinin fikrincə dünya canlı materiyadır. Materiya adı altında o bütün cisimlərə xas olan xassələr toplusunu başa düşürdü. Onların mövcudluq üsulu hərəkətdir. Materiyanın hərəkəti mütləqdir və mütləq sükunət mövcud deyil. Materiyanın sükunətdə olması hansısa verilmiş konkret hərəkətə nisbətən mümkün ola bilər.

İdrak zəkanın köməyi ilə mümkün olur. Hissiyat – xüsusi təşkil olunmuş materiyanın xassəsidir. Bizim duyğularımız xarici dünyanın obrazlarıdır biz duyğularımızdan yaranmış ümumi anlayışları sözlə ifadə edirik. İnsanın söylədiyi hər bir həqiqət gerçək əşyalar və onların münasibətlərinə gətirmək olar. Helveti hesab edirdi ki, insanın dərk etmə imkanları məhdud deyil.

VII. KLASSİK ALMAN FƏLSƏFƏSİ

Alman klassik fəlsəfəsi XVIII əsrin sonundan XIX əsrin 70-ci illəri arasındakı dövrdə mövcud olub. Bu istiqamətin filosofları İ. Kant, Q. Hegel, L. Feyerbax, İ. Fiqte, F. Şelling və b.

Alman filosofları Platon, Spinoza, N. Kuzanli, Q. Leybnis, XVIII əsr Fransız maarifçilərini öz avtoritetləri hesab edirdilər.

Alman klassikası – böyük üstünlüklə fəlsəfi idealizmdir (Feyerbax istisna olunmaqla). Bu çərçivədə dialektika fəlsəfəsi tənqidi metod və bütün mövcudatın inkişaf nəzəriyyəsi kimi inkişaf edib. Alman klassik fəlsəfəsində qeyd olunub ki, fəlsəfə elmin ciddilik, dəqiqlik, isbat edilmə bilmək kimi bütün əlamətlərinə malik olmalıdır.

İOHANN FİXTƏ

Fixte 1762-1814-ci illərdə yaşamışdır. Fixte ilahiyyat, filologiya və fəlsəfəni öyrənmiş və 1794-cü ildə Yena universitetində fəlsəfə kafedrasının müdiri olmuşdur. Ateizmdə günahlandırılmış və 1799-cu ildə istefa verməyə məcbur olmuşdur. Sonra Berlində köçmüş və 1810-cu ildə Berlin universitetinin ilk seçilmiş rektoru olmuşdur. Əsas əsərləri: «Hər bir vəhyin tənqid təcrübələri», «Elmşünaslıq» sayılır.

Fəlsəfənin predmeti xarici dünya deyil, «təmiz mən» olmalıdır. «Təmiz Mən» dedikdə Fixte insanın sanki ətraf dünyadan ayrılmış avtonom şüurunu başa düşürdü. «Təmiz mən» özündə ağıla görə bilən hər şeyi saxlayır. «Mən» təbiətə fəal olan fikirləşən subyektdir.

«Mən» və xarici dünya – «Qeyri-mən» arasında nə üçün ziddiyyət yaranır?

Ziddiyyət tamamilə təbii olaraq yaranır, belə ki, xarici dünya («qeyri-mən») idraka müqavimət göstərir, insana qarşı durur. Ziddiyyət «təmiz mən»i hərəkətə gətirir, onun fəallığını həyəcanlandırır. Bu prosesin gedişində insan davranışının bioloji motivlərini

aşkarlayan özünüdərk formalaşır. Nəticədə insan təbii qüvvələri dərk edir, onları özünə tabe edir və bu onun fəaliyyətinə sərbəstlik xarakteri verir.

Fixtə hesab edirdi ki, insanın əsas vəzifəsi təbiəti və ictimai münasibətləri fəal şəkildə dəyişməkdir. Dəyişmək dedikdə o ilk növbədə dərk etməni başa düşürdü. Tənqidi hərəkət, o ardıcıl olaraq yaranan ziddiyyətləri həll edərək nəzəri fəaliyyətin aşağı pilləsindən yüksəyə doğru hərəkət edir. Dərketmə heç vaxt yekunlaşa bilməz, o həmişə proses əsl olaraq qalır. Dərketmə fəaliyyəti fərdə əsl azad olmağa imkan verir. Lakin azadlıq özbaşınalıq olmayıb, özünü təbii və tarixi zərurətə şüurlu tabe etməkdir. Azadlıq həmişə dövrün xarakteri və şəraiti ilə müəyyənləşir.

İMMONUİL KANT

Kant 1724-cü ildə doğulmuş və bütün həyatını Königsberqdə yaşamışdır. Yerli universiteti bitirib, elə orada da pedaqogika, fəlsəfə və fiziki coğrafiyadan dərs demişdir. Kant yaradıcılığını iki dövrə ayırmaq qəbul edilib: «tənqidiqədərki» - XVIII əsrin 70-ci illərinə qədərki dövr, bu müddətdə alim təbiətşünaslığın fəlsəfi problemləri ilə məşğul olmuşdur və «tənqidi» dövrdə onun tədqiqatının predmeti insan zəkası, onun strukturu və dərk etmə imkanları olub. Bütün həyatı boyu Kant «səbir və pəhriz» devizinə riayət edibdir. 1804-cü ildə ölmüşdür.

Mütəfəkkirin əsas əsərləri: «Xalis zəkanın tənqidi», «Praktik zəkanın tənqidi», «Mühakimə qabiliyyətinin tənqidi» kitablarıdır.

İdrak nəzəriyyəsi – hansı şəraitdə gerçək dərk etmə mümkündür və onun sərhədləri necədir məsələsi üzərində ardıcıl düşüncələrdir. Kant belə bir tezisdən çıxış edirdi ki, insan və onun şüurunun asılı olmayan şeylər dünyası – «özündə şeylər» mövcuddur.

İdrak prosesi ondan başlayır ki, şeylər bizim hiss üzvlərimizə təsir edir və insanda duyğular yaranır. Duyğular bazasında anlayışlar və düşüncə mühakiməsi, həmçinin zəkanın ideyaları formalaşır.

Kant qeyd edir ki, bilik həmişə öz növbəsində analitik və sintetik olan mühakimələr formasında ifadə olunur. Birinci əşyalar haqqında yeni biliklər əlavə etmir, ikinci isə belə bilik əldə etməyə kömək edir.

Kant hissi, düşüncə və zəka bacarığını ayırır. Hissiyat – şeyləri duymaq qabiliyyətidir; düşüncə – insanın sadə anlayışlara və şeylər haqqında mühakimələrə olan bacarığıdır; zəka – əqli nəticə və ideyalara, yəni ali anlayışlara olan bacarığıdır.

Kanta görə zəka özündən üç əsas ideya törədir: ruhun ideyası (psixi proseslər), dünya ideyaları (səbəb-nəticə əlaqələri) və Allah ideyası (bütün səbəblərin səbəbi). Bu anlayışların köməyi ilə zəka bütün dünyanı vahid və sonsuz bütöv kimi şərh etməyə çalışır. Onun fəvqəlvəzifəsi də elə budur.

Kanta görə insan müstəqil davranışa və əxlaqi kamilləşməyə qabiliyyəti olan mövcudluqdur. İnsan əxlaqi mövcudluqdur və onun əxlaqi xaricdən gətirilə bilməz, o insanın öz təbiətindən irəli gəlir. Hər bir insan özündə əxlaqi qanun daşıyır, bu qanun məcburi gücə malikdir və nəsihət xarakteri daşıyır. Hamı üçün eyni olan bu qanunu Kant qəti imperativ adlandırmış və onu belə formulə etmişdir: «Elə hərəkət et ki, sənin şəxsi davranış qaydan hamı üçün davranış qaydası olsun». Əxlaqın odur ki, şəxsi qazanca deyil, borca uyğundur.

GEORQ VİLHELM FRİDRİX HEGEL

Hegel 1770-1831-ci illərdə yaşamışdır. Hegel ilahiyyyət təhsili almış, kilə tarixi üzrə dissertasiya müdafiə etmişdir. Ruhani karyerasından imtina etmiş, ev müəllimi işləyib, sonra Yena universitetində dərş demişdir. Elə burada əsas əsəri «Ruhun fenomenologiyası»nı yazmışdır. 1818-ci ildən Berlin universitetində dərş demiş, 1829-cu ildə onun rektoru olmuşdur. Filosofun sevimli məşğələsi səyahət etməkdir.

Hegel əsas baxışlarını bir sıra iri əsərlərində şərh etmişdir: «Ruhun fenomenologiyası», «Məntiq elmi», «Tarix fəlsəfəsi»,

«Fəlsəfi elmlər ensiklopediyası», «Hüququn fəlsəfəsi», «Estetikaya dair mühazirələr» və s əsas əsərləri olmuşdur.

Əsas olan – dialektika, daha doğrusu bütün mövcudatın inkişaf nəzəriyyəsi və fəlsəfi təfəkkür metodu.

Hegelin fəlsəfi sistemində əsas anlayış mütələq ideyadır. Mütələq ideya dedikdə o, nəse bütöv dünyəvi zəka, bütün şeylərin mahiyyəti və daxili məzmunu başa düşürdü. Mütələq ideya «çevrilmiş» şəkildə bütün mümkün təbii, ictimai və mənəvi hadisələri özündə saxlayır. O bütün mövcudiyyətin həqiqi əbədi, qüdrətli başlanğıcı və hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Bütün mövcud olan dünya mütələq ideyanın təcəssümünü nümayiş etdirir.

Inkişafının ali mərhələsində mütələq ideya ruhu nümayiş etdirir.

Dialektikaya uyğun olaraq dünya vahid ziddiyyətli və dinamik sahə kimi nəzərdən keçirilir.

Dialektikanın birinci qanunu – kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsidir. Kəmiyyət və keyfiyyət qarşılıqlı əlaqədə olan xarakteristikalarıdır.

Inkişaf kəmiyyət, yəni tədrici dəyişmələrlə keyfiyyət, yəni sıçrayışlı, kəskin dəyişmələrin üzvi vəhdətidir.

İkinci qanun – inkarı inkardır. Qanunun mahiyyəti odur ki, bütün yeni olan, daha kamil olan qanunauyğunluqla köhnəni dəf edir. Hegelə görə inkar, inkişafın güclü ritminə malikdir: tezis – antitezis – sintez. Təbiət və cəmiyyətdə hər şey ibtidaidən ailəyə, idrak fəaliyyətində isə analizdən sintezə doğru daimi keçid baş verir. Mürəkkəb dəyişikliklər sanki spiral üzrə baş verir.

Üçüncü qanun – əksliklərin vəhdəti və mübarizəsidir. Ziddiyyət əks başlanğıcların vəhdətidir, və o inkişafın daxili mənbəyidir. Ziddiyyət ən ümumi xarakter daşıyır və müxtəlif formalarda mövcud olur. Əşyalar ziddiyyətlər bir-birinə təsir etdikləri qədər hərəkət və inkişaf edirlər, və bu nəticədə əşyanın struktur və xassələrinin dəyişməsinə gətirir. Hegelin formulə etdiyi bu qanunlar varlığı vahid, ziddiyyətli və dinamik bütöv kimi xarakterizə edir.

Ruh – sür və özünüdərkən vəhdətidir. Ruhun əsas xassəsi – azadlıq, insanın azad yaradıcılığıdır. Onun ali təzahürü incəsənət,

din və fəlsəfədir. Mütləq ideyanın hərəkəti fəlsəfədə bitir və bu özlüyündə inkişafı simvollaşdırır.

Hegel incəsənətə belə tərif verir: ideyanın hissi obrazda təcəssümü, forma və məzmunun üzvi vəhdətidir. Dində əsas Allah haqqında obrazlı təşəvvürdür. Filosof üçün daha kamil din xristianlıq idi. Fəlsəfə haqqında danışan Hegel onu, nəticədə rəşional bilik verən din və incəsənətin «aşqarlanmış» sintezi kimi müəyyən edir. Fəlsəfə bəşəriyyətin bütün mənəvi təcrübəsinə əsaslanmaqla «əşyaların fikirlə nəzərdən keçirilməsidir».

Dünya zəkası özüinkişafın gedişində sadəcədən daha mürəkkəbə doğru inkişaf etməklə ardıcıl olaraq bir neçə mərhələdən keçir. Mütləq ideya inkişaf etməklə özünü təbiət cəmiyyə və bəşər tarixi şəklində aşkarlayır. Ona görə də dünya prosesi zəkali, məntiqli və qanunauyğundur. «Bütün gerçək olan ağılaşığandır, bütün ağılaşığın tez ya gec gerçək olandır» - Hegel qeyd edir.

Bütün konkret şeylərin mənbəyi mütləq ideyanın çıxış «hüceyrəsi» olan anlayışdır. Hegele görə anlayış özündə varlıq və mahiyyətin bütün şərətini saxlayır, o bütün həyatın və hər bir gerçəkin başlanğıcını qoyur. Anlayışın köməyi ilə məntiq xüsusilə təkcə şeylərdə ümuminin vəhdətini aşkarlayır. Anlayış nəhəng nəzəri gücə malikdir çünki o, insan fikrinin abstraktdan (sədə) konkretə (əşya haqqında tam bilik) doğru hərəkət yolunu özündə saxlayır.

Hegel fəlsəfə tarixində «Platon tətini» davam etdirib və onu müstəqil və özünəməxsus fəlsəfi dünyayuyumuna çevirib. G. Hege- lin fəlsəfəsi ictimai fikrin inkişafına güclü təsir göstərmiş çoxsaylı ardıcılıqları və tənqidçilərinin yetişdirmişdir. XIX əsrin Almaniyasında bu təlim dövlət fəlsəfəsi elan olunmuşdur.

LÜDVİQ ANDREAS FEYERBAX

Feyerbax 1804-1872-ci illərdə yaşamışdır. Universitet müəllimi olarkən Feyerbax ruhun ölməzliyinin inkar olunduğu «Ölüm və ölümsüzlük haqqında fikirlər» əsərini çap etdirir. Buna görə o müəllimlik hüququndan məhrum edilir. Ailə qurub kənddə yaşayır və burada 25 il qalır. Diqqəti elmi işlərə yönəldərək ictimai həyat-

da iştirak etməmiş, bununla da «kənd filosofu» adını qazanmışdır. Feyerbax qarşısına Hegel təlimini inkar etmək məqsədi qoyub, özünün dediyi kimi, fəlsəfi fikri «ölmüş ruhlar dünyasından canlı ruhlar dünyasına» qaytarmaq istəmişdir.

Feyerbax Hegeli Ruhlu təbiətdən üstün tutduğu üçün tənqid etmişdir. Hegel təlimində insan sanki «dünyəvi zəka yükü» ilə əzi- lib və mütləq ideyanın əlində hansısa marionetka kimi görünür. Hegel təliminin əksinə olaraq Feyerbax ətraf təbii mühiti yeganə gerçəklik, insanı isə onun məhsulu, təkamülün yekunu kimi nəzərdən keçirir. Həyat təbiətin ali təzahürü, təbiət isə insanın həyat fəaliyyətinin əsasıdır.

Feyerbax üçün fəlsəfi tədqiqatların əsas predmeti onun materialist mövqedən nəzərdən keçirdiyi insandır. İnsan təbii dünyanın ayrılmaz hissəsidir və onun mövcudluğu fiziologiya, psixologiya, tarix və fəlsəfə kimi elmlər kompleksi tərəfindən tədqiq olunmalıdır. Fəlsəfə insanı öyrənmək prosesində antropoloji prinsipə əsaslanmalıdır.

Feyerbaxın fikrincə antropoloji prinsip odur ki, fəvqəltəbii olana gətirilir və insan öyrənilərkən onun təbiətinin bütün tərəfləri nəzərə alınır. Fəlsəfədə antropologizm – abstrakt mühakimə konstruksiyadan imtina, insana təbiətlə sıx vəhdətdə baxışdır.

Feyerbax fəlsəfəsində insanın mahiyyəti, onun bütün zamanlar üçün dəyişməz hesab etdiyi zəka, ürək və iradəyə gətirilir. Bir yerdə götürülən bu keyfiyyətlər insanın ali və mütləq mahiyyətini təşkil edir. Feyerbaxın iddiasına görə insan dərk etmək, seymək və istəmək üçün mövcuddur. İnsanın mahiyyəti həm də dində təzahür edir.

Feyerbax hesab edirdi ki, dində insanın təbiət və sosial qüvvələr qarşısında zəifliyi təzahür edir. Din insanın bütün çətinlik və iztirablarının, onun təşəbbüs və ümidlərinin ifadəsidir. Din insanın özündə yaranır və dərin psixoloji köklərə malikdir; təmin olunmamış arzular və bununla bağlı həyəcanlar dinə aparır.

ARTUR ŞOPENHAUER

Şopenhauer 1788-1860-ci illərdə yaşamışdır. Şopenhauer Hottingen universitetində oxuyub, «Kafi əsas qanunun dördlü kökü haqqında» dissertasiya müdafiə etmişdir. Gənc filosof şərqşünas Mayerlə tanış olmuş, onun təsiri ilə şərq dinləri ilə maraqlanmışdır. Şopenhauerin əsas əsərləri: «Dünya iradə və təsəvvür kimi», «Təbiətdə iradə haqqında», «Etikanın iki əsas problemi», «Həyatı müdriklik aforizmləri» kimi məşhur olmuşdur.

Şopenhauerə görə bütün dünya hansısa qaranlıq, kor «həyat iradəsi» ilə çulğasıb. Dünyada hökmran iradə təbiət və cəmiyyət qanunauyğunluğu istisnadır və deməli dərkətmə mümkün deyil. Dünya, şüur formaları ilə şərtlənmiş təsəvvürdür. Şopenhauerə görə bu formalar zaman, məkan və kausalıqdır.

İradə cisimlərin daxili enerjisini təsvir edir, bu enerji onları inkişafa və bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olmağa vadar edir. O səbəbsiz və dərkolunmazdır, mütləq azaddır və həyata cəhdi göstərir. Şopenhauer göstərir ki, iradə canlı təbiətin sirli qüvvəsidir və yalnız dahi incəsənət yaradıcılığına açılır.

İnsanın həyatı mövcudluq uğrunda aramsız mübarizədir. Bu mübarizədə yalnız bir müəyyən şey mövcuddur: sonra ağır məğlubiyyət. Həyat – ehtiyac və iztirabdır. Bədbəxtlik hamının qismətidir. Təkcə fərdin həyatı deyil, həmçinin bəşər tarixi faciəlidir.

Ehtiyacdən yaxa qurtarmaq olar – bu incəsənətin köməyi və həyat iradəsinin böyüklüyü vasitəsilə mümkündür. Onda insan dünyanın təmiz gözü şəklinə düşür, obyektə yüklənir və özünü iztirablarını unudur. İncəsənət şeylərin obyektiv mahiyyətini ifadə edir və ona görə də bizə iztirablardan uzaqlaşmağa kömək edir.

Həyat əzminə birinci addım: insan başqalarının ona bərabər olduğunu etiraf etməlidir. Növbəti addım – xeyirxahlıq, başqasına təmənnaşsız mehəbbət, başqasının iztirabını özünün kimi hiss etmək bacarığı. Təvəzökarlıq və könüllü yoxsulluq iradənin, əzmin ləğvinə yaradıcı olur. Həyat əzmindən azad olan insan firavanlığa qovuşur.

FRİDRİX NİTŞE

Nitşe 1844-1900-ci illərdə yaşamışdır. Nitşe Bonn və Leypsiqdə təhsil alıb, 22 yaşında Bazel universitetinin professoru olub, 25 yaşında isə Leypsiq universiteti ona filologiya doktoru dərəcəsi verib. 1876-cı ildə Nitşe xəstəlik səbəbindən pedoqoji fəaliyyətindən istefa verməyə məcbur olub. 1889-cu ildə ruhi xəstəliyə mübtəla olmuşdur.

Əsas fəlsəfi əsərləri: «Musiqi ruhundan fəciənin doğuluşu», «İnsani, hədsiz insani», «Zərdüşt belə söyləmiş», «Xeyir və şərddən o tərəfdə» kimi məlumdur.

«Antixristianin» və «Hakimiyyət əzmi» əsərləri ölümündən sonra nəşr olunmuşdur.

Nitşe fəlsəfini ayrıca müfəkkirin, onun subyektivliyini ifadə edən şəxsi yaradıcılığı kimi başa düşürdü.

Dünya həyat axını, əbədi hərəkət və əmələgəlmədir. Varlıq yoxdur, filosof qeyd edirdi ki, yalnız əbədi əmələgəlmə var. Dünya yoruculuğunun əsas qanunu tükənməz hakimiyyət əzmi, bütün canlıların özünü təsdiqə can atmasıdır.

Nitşenin fikrincə mənasız kaos böyük, lakin sonlu sayda kombinasiyalar törədir, onlar isə nəhəng zaman müddətində sonra yenidən, təkrarlanır. İndi baş verən hər şey, dəfələrlə baş verib və baş verəcək. Başqa sözlə tərəqqi mövcud deyil.

Nitşeyə görə dünyada daimilik və dayanıqlılıq yoxdur, hər şeyin dərkəli insana sağ qalmağa və özünün «hakimiyyət əzmini» gerçəkləşdirməyə kömək edən fiksiyalar hazırlayır. «İdrak hakimiyyət aləti kimi işləyir» - Nitşe yazırdı. Və hər şeyin dərk olunmasının əsas məqsədi yanlışlığa bərabər olan həqiqətin bərqərar olması deyil, dünyada sahib olmaqdır.

Hakimiyyət – dünyanın, onun dərin qatlarında kök salmış «ruhudur». Bu yaradıcılıq prosesidir. Hakimiyyətə cəhd insanın dəyişməz daxili mahiyyətidir.

Nitşe öz idealını yaradıb: bu öz təbiətinin zəif cəhətlərindən azad olmuş fəvqəlinsandır. Fəvqəlinsan özünü bilir. Əxlaqi norma-

lardan xeyir və şərden kənar tutur o yer həyatının total yalanını xüsusi qəddarlıqla dəf edir. Fövqəlinşanda bir az Bethovenden, bir az Zərdüştdən, bir az Prometeydən var, bütövlükdə o Xristos ruhlı Sezardır. Fövqəlinşan «yeni əxlaqın» subyektdir. Nitsşe yazır: «Fövqəlinşanın gözəlliyi kölgə kimi mənə aşkar oldu. Oh qarDaş-larım! İndi Allahlar mənə nə lazımdır».

İnsanlara zəiflik aşılaman, qorxu hissi yaradan ehkamçı xristianlıq. Xristianlıq bütün məhkum olmuşları nəzarəti altına alan iztirab dinidir. Bəşəriyyət üçün xristian iztirabı qədər qeyri-sağlam və məhvedici heç nə yoxdur.

Nitsşe xristian əxlaqına qarşı, onun fikrincə hakimiyyət özmini təmin edəcək hiss və instinkti qoyurdu. O hesab edirdi ki, zəka mahiyyətə bir heçdir, məntiq absurddur, çünki həyat dinamikasına zidd olan donuq formalarla əlaqəlidir. Bir neçə minillik ərzində hakimiyyət özni tədricən zəifləmiş, insanlar cırılmışdır, ona görə də Nitsşenin «qullar əxlaqı» adlandırdığı xristian əxlaqından imtina etməli və xeyir və şərden kənarda dayanan, heç bir əxlaqi norma ilə buxovlanmayan fövqəlinşanın əxlaqını qəbul etmək lazımdır.

Nitsşe fəlsəfəsi həyat fəlsəfəsi, pragmatizm, ekzistensializm kimi fəlsəfi fikir cərəyanlarına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

SÖREN KYERKEQOR

1811-1855-ci illərdə yaşamışdır. Danimarkalı filosof Kyerkeqor Kopenhagendə anadan olmuşdur. Valideylərinin evində sərt dini atmosfer hökm sürürdü. Dini baxışlarına görə nişanlısından ayrılan Kyerkeqor qapalı yaşamış, ədəbiyyatla məşğul olmuşdur. Əsas əsərləri: «Qorxu və həyəcan», «Qorxu anlayışı», «Ya elə, ya belə» adlanır.

O xristian dini və əxlaqını psixoloji cəhətdən əsaslandırmışdır. O mütləq azadlıqla bağlı olan şəxsiyyətin özünəməxsus anlamını verə bilməkdir.

Onun fikrincə azadlıq həll etmək və seçmək azadlığıdır «ya elə, ya belə».

İnsan yalnız bütün xarici – təbii əlaqələr, ictimai təsir və onu başqa insanlarla bağlayan digər münasibətlərdən azad olduqdan sonra öz fərdiyyətini əldə edə bilər. Şəxsiyyət özünə görə cavabdehlik daşımağa qadirdir.

Şəxsiyyəti Allaha qayıtmaqla qurmaq olar. Allaha gedən yolda insan mövcudluğunun üç mərhələsindən keçir. Estetik mərhələ – bu insanın cari diqqətin həyəcanları ilə yaşamasıdır. Etik mərhələ – bu zaman insan gələcəyin qayğıları ilə yaşayır. Dini mərhələ zamanı insan öz şəxsiyyətinin əhəmiyyətini dərk edir, iztirabı fərdi varlıq prinsipi kimi qəbul edir və bununla Allaha qovuşur; bu həqiqi mövcudluqdur, burada inam, iztirab və dünyadan əl çəkmə səadətdir.

VIII. RUS FƏLSƏFƏSİ

Ənənəvi olaraq belə hesab edilir ki, rus fəlsəfəsi XVIII əsrdən başlayır. Öz inkişafında o bir neçə mərhələdən keçir:

İnkişafın başlanğıcı XVIII-XIX əsrin əvvəli.

Klassik mərhələ – XIX əsr.

Gümüş dövr – XX əsrin əvvəli.

Sovet dövrü fəlsəfəsi.

Peterburq fəlsəfə məktəbində belə bir rəy var ki, rus fəlsəfəsinin başlanğıcını X əsrə aid etmək olar (mitropolit İllarionun «Qanun və firavanlıq haqqında söhbət» əsəri).

Rus fəlsəfəsində ilk planda daim tarixçilik problemləri, yəni Rusiyanın tarixi inkişafının təhlili olub. Onun ardınca sosial-antropoloji problemlər gəlir. Fəlsəfənin özü isə mistik-dini təmayülə malik olub.

XVIII əsr fəlsəfi təlimləri üçün deist formada materializm xarakterikdir, yəni Allahın ilkin səbəbi kimi mövcudluğu qəbul edilir. Cəmiyyət və insana baxışlarda tədqiqatçılar təbii hüquq nəzəriyyəsinə əsaslanmışlar və tarixi prosesin teoloji şərhini tənqid etmişlər.

XIX əsr rus fəlsəfi fikrində slavyanofillər və qərbçilər fərqlənir.

Slavyanofilçilik XIX əsr 30-cu illərində Rusiyada ideya hərəkatıdır. Slavyanofillər rus cəmiyyətinin inkişafını pravoslavlıqla əlaqələndirir və belə hesab edirdilər ki, rus xalqının mövcud dəyərlərini xüsusilə dindarlıq və kollektivçiliyi qoruyub saxlamaq lazımdır. Slavyanofillər içərisində İ.V.Kireyevski, A.S.Xomyakov, Aksakov qardaşları xüsusilə seçilmişlər.

Qərbçilər Rusiyanın keçmişini mənfəi qiymətləndirir və Rusiyanın geriliyini rus mədəniyyətinin mənbəyi kimi qəbul edilən Bizansın geriliyi ilə əlaqələndirirdilər. Rus cəmiyyətinin xristianlaşması səthi olmuş, ona görə də bəhrəsini verməmişdir. Avropa dövlətlərindən fərqli olaraq Rusiya müəyyənlik əldə etməmiş və öz təyinatını toplamışdır. Qərb mədəniyyətindən ən yaxşılari gö-

türmək lazımdır: qanun, hörmət, şərafət, ləyaqət, özünəhörmət kimi şəxsi keyfiyyətlər. Bu istiqamətin görkəmli nümayəndələri: N.V.Stankeviç, V.Q.Belinski, A.I.Gertsen, P.Y.Çadaev olmuşdur.

FEOFAN PROKOPOVIÇ

O 1681-1736-cı illərdə yaşamışdır. Prokopoviç təhsilinə Kiyevdə başlamış, sonra katolik olmuş və Romada katolik missioneri təhsili almışdır. İlahiyyat doktoru dərəcəsinə aldıqdan sonra gizli şəkildə Romadan qaçmış, pravoslavlığa qayıtmış və uzun müddət Kiyev-Mogilyan akademiyasında fəlsəfəni tədris etmişdir. Peterburqa köçərək I Pyotrun məsləkdaşı olmuşdur. Əsas əsəri: «Mənəvi rəqləmə» adlanır.

Dünya Allahın yaratdığı bütöv sistemdir. Allah daha çox təbiətə uyğun gələn nizam yaradıbdır. Lakin dünyanı yaradan Allah onun inkişafına müdaxilə etməmişdir.

İnsan ətraf aləmi dünyəvi elmlərin köməyi ilə dərk edə bilər. Beləliklə Prokopoviç fəlsəfi görüşləri ilahiyyatdan ayıran və elmə dünyəvi yanaşmanı əsaslandıran ilk rus alimi olmuşdur.

Aristotelin ardınca Prokopoviç də nəzəri və praktiki elmləri fərqləndirmişdir. Nəzəri elmlərin məqsədi təbiət və şeylərin xassələri haqqında həqiqi biliyi əldə etməkdir. Praktiki elmlər obyektiv biliyin praktikada istifadəsi üçün lazımdır.

Nəzəri biliyi onun fikrincə məntiqin köməyi ilə yoxlamaq mümkündür. Məntiq zəkani yanlış görüş və mənasız inanmdan azad edərək onu dünyanın dərk olunma alətinə çevirir.

DİMİTRİ SERGEFEVIÇ ANİÇKOV

1733-1788-ci illərdə yaşamışdır. Moskva universitetini bitirib, sonralar orada riyaziyyatı, məntiqi və etika professoru olmuşdur. Öz görüşlərini Anıçkov Moskva universitetinin yaranmasından ilddünyəmə həsər etdiyi və «söhbətlər» adlandırdığı nitqlərində şərh etmişdir. Məsələn: «İnsan idrakının xassələri haqqında söhbətlər», «İnsan ruhunun qeyri-cismaniliyi haqqında söhbətlər».

Aniçkov hesab edir ki, dünya dərk olunandır. Dünyanın dərk hiss üzvlərinin köməyi ilə baş verir. Duyğular əsasında ağılda ideyalar yaranır.

Aniçkov idrak prosesini üç mərhələyə ayırır: anlayış, mühakimə, ağıl. Anlayış insanın təəssüratlarını birləşdirir. Uzunmüddətli müşahidə və yaddaş əşya haqqında həqiqi təsəvvürləri saxlayır və onu mühakimə mənbəyi edir. Mühakimə anlayışların müqayisəsi və qarşı qoyulmasına gətirilir. Mühakimə ağılı şeylərin səbəbi və dərk olunmasına istiqamətləndirir, bununla mühakimə «ağılla düşünməyə», yəni filosofluq etməyə çevrilir.

ALEKSANDR NİKOLAYEVIÇ RADİŞŞEV

1749-1802-ci illərdə yaşamışdır. Almaniyada təhsil alması düşüncələrinə ciddi təsir göstərmişdir. Fransız utopist kommunist T.Mablinin ardıcılı olub.

Əsas fəlsəfi əsəri: «İnsan, onun ölümlü və ölümsüzlüyü haqqında» adlanır.

O hesab edirdi ki, dünya əbədidir və təbiət qanunlarına əsasən inkişaf edir. Bütün cisimlər özündə müxtəlif təbii elementləri birləşdirir – torpaq, hava, su və od. Cisimlərdə (şeylərdə, əşyalarda, orqanizmlərdə) təbii elementlər özbaşına deyil, «bir-biri ilə qoşma şəkildə» mövcuddurlar.

Radişşevin fikrincə bədənə aşağıdakı xassələri var: məkanca bir-birindən ayrılmış, ölçüyə, sürətə, bölünməyə, sıxlığa malikdirlər.

Radişşev hesab edir ki, insan dual (ikili) mövcudluqdur, belə ki, bədən və ruha malikdir.

Radişşevə görə ruh təfəkkürə, hissiyata və həyatı enerjiyə malikdir. Hissiyat təfəkkürü həyəcanlandırır, təfəkkür isə həyatın mahiyyətinin başa düşür. Canlı ruh özünü kamilləşdirməyə, öz keyfiyyətlərini genişləndirməyə can atır. Ruhun elementləri – nitq, söz. Ruh bədənə birgə dağılır, o itə və azala bilməz. Ruh ölməzdir, bir cismani təşkilatdan başqasına keçir.

PAVEL ÇAADAYEV

1794-1856-cı illərdə yaşamışdır. Təhsil aldıqdan sonra xidmət göstərmiş, I Aleksandrın yavəri olmaq üçün parlaq perspektivə malik olub, lakin gözənlilmədən istefa vermiş, xaricə getmişdir. Qayıtdıqdan sonra, demək olar ki, asket həyatı sürüb. Mason olub. 1836-cı ildə Teleskop jurnalında ilk «Fəlsəfi məktubunu» nəşr etdirir, buna görə o, təqib olunur və üzərində təbii nəzarət qoyulur.

Əsas əsərləri: «Fəlsəfi məktublar», «Axtarışın analogiyası» adlanırdı.

Çaadayev hesab edir ki, fəlsəfənin vəzifəsi «böyük tarixi epoxaların əxlaqi mənasını» axtarmaq və «praktik zəkanın qanunlarını hər bir əsərin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir». Bununla da tarixi prosesin yekun və nəticələrini anlamaq olar.

Onun ideali sırf mistik - insanın allaha qovuşması, ilahi səltənətdə həll olunmasıdır. Allahın yaratdığı bəşəriyyət maddi kortəbiiyə qalib gələrək onun ağuşuna qayıtmalıdır. Yerdə ilahi səltənətin qurulması insan təbiətini dəyişir.

Çaadayevin fikrincə özünəməxsusluq onunla izah olunur ki, Rusiya həqiqi xristianlıq görməmişdir. Çaadayev həqiqi xristianlığı katolikliyi sayırdı. Rusiyanın getdiyi «qeyri-tarixi» yol onun təyinatına təsir göstərir.

ALEKSEY XOMYAKOV

1804-cü ildə doğulmuş, 1860-cı ildə vəfadan ölmüşdür. Hələ balaca uşaqkən qatı dindar olub. Yeddi yaş olarkən onu Peterburqa gətirirlər. O bu şəhəri bütərəst görür və onda pravoslavlıq yolunda şəhid olmaq qərarı verir. Fransız abbatdan latın dərsləri alır. Bütün slavyanların türklərdən azad olmasını arzulayır; on yeddi yaş olarkən yunanların azadlıq mübarizəsinə qoşulmaq üçün evdən qaçır. Lakin Moskva ətrafında yaxalanır.

Xomyakov Moskva universitetində oxumuş, Kavaləriyada xidmət etmiş, rus-türk müharibəsinin iştirakçısı olmuşdur.

Əsas fəlsəfi və ilahiyyat əsərləri: «Kilsə haqqında təlimin katexizik şərhli təcrübələri», «Pravoslav xristianın qərb dini haqqında bir neçə sözü».

Xomyakovun təlimində əsas anlayış cameəçilik anlayışıdır.

«Cameəçilik» Xomyakov üçün «ictimailik» və « korporativlik» deyil. Onun anlamında cameəçilik kilsənin insanı deyildir, ilahi xarakteristikasıdır. Cameəçilik prinsipi onu bildirir ki, nə ali hakimiyyətə malik olan patriarx, nə ruhaniyyət, hətta ümumdünya cameəsi belə həqiqətin mütləq daşıyıcıları deyillər. Həqiqətin daşıyıcısı bütövlükdə kilsədir.

Xomyakov kilsəni, başı Xristos olan bədən kimi təsvir edir. İlahi həqiqəti sevən insanlar Xristə məxsusdurlar, və onlar burada daha bütöv, yeni və daha kamil həyata qovuşurlar.

Xomyakov tarixi prosesi iki-iran və kuşit prinsiplərinin mübarizəsinə gətirir. İran Prinsipi «azad yaradıcı ruha» məənvi pərəstışı bildirir, kuşit Prinsipi isə (vətəni Efiopiyadır) maddi, «üzvi zərurətə» tabe olmaqdır. Dində İran Prinsipi özəmətli monoteizmdir, bunu bariz nümunəsi xristianlıqdır. Dində kuşit Prinsipi panteizm, yəni çoxallahlıqdır. Tarixdə bu iki prinsipin mübarizəsi iradə azadlığı ilə qanuna tabeçilik zərurəti arasında mübarizədir.

Xomyakov belə hesab edirdi ki, Rusiya ictimai ədalət məsələsində Avropadan da irəli gedərək, xüsusilə o kapital və əməyin maraqlarını barışdırmağa nail olacaq. Bu rus xalqının dindar olmasına görə baş verəcək.

PAVEL NOVQORODSEV

1866-1924-cü illərdə yaşamışdır. Novqorodsev hüququn fəlsəfəsi ilə məşğul olmuş, Moskva fəlsəfə məktəbinin görkəmli nümayəndələrindəndir. «Yeni liberalizm» adını almış təlimi ilə o marksizm və pozitivizmə zidd getmişdir.

Əsas əsəri: «İctimai ideal haqqında» adlanır.

Novqorodsev təlimi şəxsiyyət və tarixin insan ölçüsü problemləri üzərində təmərküzləşib.

O, hesab edirdi ki, şəxsiyyət problemləri mədəniyyət və ya ictimai münasibətlərlə bağlı deyil, o şəxsiyyətin özü, onun şüuru,

əxlaqı və dini tələbatı ilə bağlıdır. Bundan çıxış edən Novqorodsev əxlaqın ictimai inkişafdan asılı olduğunu iddia edən pozitivizmi tənqid edib; o marksizmi «yerdə cənnət» yaratmaq ümüdləri verməkdə günahlandırmışdır.

Novqorodsev deyirdi ki, ictimai ideal ədalət, azadlıq, xeyir, yaxın qayğı kimi əxlaqi dəyərlərin toplusudur. Novqorodsev ictimai idealı siyasi idealdan ayırır, çünki insan onun əxlaqi meyarlarına uyğun gələn dövlət quruluşunu seçmək hüququna malikdir.

Cəmiyyətdə şəxsiyyətin hüquqi güvəncələrinə riayət edildikdə ideala uyğunluq haqqında danışmaq olar. Novqorodsevin fikrincə dövlətçiliyin tərəqqisi cəmiyyətdə hüquqi şüurun inkişafından asılıdır. Hüquqi dövlət obyektiv olaraq ictimai sistemlə üst-üstə düşür və bu müxtəlif dini və siyasi baxışlı insanların birgə mövcudluğuna imkan verir.

VLADİMİR SOLOVYOV

1853-1900-cü illərdə yaşamışdır. Görkəmli tarixinin oğlu olan Solovyov Moskva universitetinin əvvəl fizika-riyaziyyat, sonra isə tarix-filologiya fakultəsində oxumuş, ruhani akademiya müəhazirələrə qulaq asmışdır, 1881-ci ildə Peterburq universitetində fəlsəfə üzrə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Filosof-idealist və ilahiyatçı olaraq o iddia edirdi ki, bəşəriyyət yalnız xristianlığa güvənməklə intibaha qovuşa bilər.

Əsas əsərləri: «Xeyrin müdafiəsi», «Həyatın dini əsasları», «təbiətdə gözəllik», «İncəsənətin ümumi mənası», «Rus ideyası» olmuşdur.

V.Solovyev təlimində əsas «ümumvəhdət» ideyasıdır. Alimin fikrincə əşya və hadisələr bir-birindən ayrılıqda deyil bütövlükdə mövcuddurlar. «Hər şey hər şeydə mövcuddur» - «ümumvəhdətin» ümumi formulası belədir.

Solovyov elm, din və fəlsəfənin vəhdətinin tərəfdarı olmuş, bu vəhdəti «azad teosofiya və ya tam bilik» adlandırmışdır.

Yalnız «tam biliyin» köməyi ilə «həqiqi-mövcud», yəni Allaha dərk etmək olar.

Alimin fikrincə Allah özündə dünyanın bütün çoxoxbəzliyini saxlayır. Bir tərəfdən universal, digər tərəfdən isə tamamilə fərdi olan ilahi orqanizm haqqında danışmaq olar. Allah universal olaraq dərk olunmazdır, onun haqqında biliyi inam verir. Fərdi mövcudluq olaraq Allah isə dərk olunan fəal səbəb kimi çıxış edir.

Solovyov mühakimə yürüdü: dünyanı təşkil edən elementlərin Allahda da mövcud olduğunu nəzərə alsaq, belə bəlli olur ki, dünyada hər bir şərin səbəbi və mənbəyi Allahdır. Şər təbiətin bir hissəsidir. İlahinin özünü yaradıcı gerçəkləşdirməsi üçün azadlıq zəruridir, azadlıq isə həmişə şərlə əlaqəlidir.

Şərə əxlaqın köməyi ilə qalib gəlmək olar. V. Solovyov əxlaqı ilahi başlanğıcla inamla bağlayır, çünki inamsız əxlaq illuziyadır. Əxlaqın ilk ifadəsi – utancaqlıq hissidir. Əxlaqlı həyatın başqa əlaməti mərhəmət və etiramdır. Məhz bu keyfiyyətlər şərə qalib gəlməyə kömək edir.

NİKOLAY LOSSKI

Losski 1870-1965-ci illərdə yaşamışdır. İdealist filosof Peterburq universitetinin professoru, 1922-ci ilə Sovet Rusiyasından sürgün edilib.

Əsas əsərləri: «Dünya üzvi tam kimi», «İradə azadlığı», «Dəyər və varlıq», «Rus xalqının xarakteri»dir.

Losski təlimini intuitivizm adlandırır. İntuitivizm dedikdə o mənayə görünüşü başa düşürdü, daha doğrusu təcrübə və ya düşüncələrlə deyil vəhy, nurlanma vasitəsilə başa düşmə. Losski intuitivizmi öz dünyaaanlamı sisteminin əsasında qoyub.

Üzvi dünyaaanlamı belə bir mühakimədən alınır ki, «tam-öz elementlərindən əvvəldir», tam-nə isə əsasdır. Üzvi dünyaaanlamı tərəfdarları tamdan elementlərə enmə yolunda mütəlak varlığın axtarışı ilə məşğul olublar. Ən tam olan – fəvqəldünyəvi varlıq səhəsi, və ya Allahdır.

Hər bir həqiqi bilik şeylərin mahiyyətinə varmalı, bizim təsəvvürlərimizin dünyasından yüksəkdə dayanmalı, intuitiviyaya

əsaslanmalıdır. «Özündə bizim bilik nəzəriyyəimizin məhsullarını saxlamayan heç bir bilik, heç bir təklif yoxdur» - Losski yazırdı.

Bütün digər nəzəriyyə və iddialardan kənar dayanmaq üçün, Losski bilik nəzəriyyəsini verilən anda müşahidə edilən həyəcanların təhlilindən başlamağı təklif edir. O, bu metodu tənqidi adlandırır, belə ki, filosofluq edən ağılin söyləri şəxsiyyətin subyektiv vəziyyətini dərk etməyə yönəlməlidir.

NİKOLAY BERDYAYEV

1874-cü ildə Kiyevdə doğulmuşdur. Kiyev universitetinin təbiət və hüquq fakültələrində oxuyub, inqilabi hərəkatda iştirakına görə həbs olunaraq sürgünə göndərilir, sürgündən sonra dini-fəlsəfi axtarışlarla məşğul olur. 1922-ci ildə həbs və xaricə sürgün edilir. Berlin və Parisdə yaşayıb. Ətrafında rus emigrant – filosofların toplaşdığı «Yol» jurnalını redaktə etmişdir. 1948-ci ildə Paris yaxınlığında ölmüşdür.

Berdıyayevin əsas əsərləri: «Yaradıcılığın mənası», «İnsanın təyinatı haqqında», «İnsanın azadlığı və köləliyi haqqında», «Rus kommunizminin mənbəyi və mənası».

Berdıyayevin fikrincə fəlsəfənin əsas məsələsi ruhun ikiliyini dərk etməkdir. Berdıyayev rus dini fəlsəfəsini inkişaf etdirmişdir, o belə hesab edirdi ki, dini fəlsəfədə nəzəri və praktik zəka birləşir. İdrakda bütövlük yaranır. Belə idrak zəkanın iradə və hissiyyatla birləşməklə gerçəkləşir.

Berdıyayev fəlsəfi antropologiya ilə məşğul olub, və onu daha çox insanın yaradıcılıq azadlığı maraqlandırır.

O fəlsəfəyə antropodesiya anlayışını daxil edib.

Berdıyayevə görə antropodesiya «üçüncü antropoloji vəhydir»: o əhdi-ətiq və əhdi-cədid vəhylərini ləğv edir və bəşəriyyətin daxil olacağı «yaradıcı dini epoxanın» başlanması xəbərini verir.

Berdıyayev insanın dünyanı «ekzistensial mərkəzi» adlandırır. Bu «mərkəzə» azadlıq verilib. Berdıyayevə görə insan həmişə mövcud olmuş Allah və azadlığın övladıdır.

Berdıyayev şəxsiyyətin azadlığını borc, şəxsi vəzifənin yerinə yetirilməsi kimi başa düşürdü. Lakin azadlıq nəinki təbii, heç ilahi varlıqdan belə çıxarılmır. Azadlıq varlığa qədər mövcud olur. Bu ilkin azadlıq ənginliyi Allahdan əvvəl gəlir və o dünyada şərin mənbəyidir.

Ətraf dünyada yalnız yaradıcılığın köməyi ilə harmoniyanı bərqərar etmək olar. Şər, kaos və yaradıcılığın qarşılıqlı mübarizəsi yeni dini epoxanın mahiyyətini təşkil edir.

SEMYON LÜDVİQOVİÇ FRANK

1877-ci ildə Moskvada doğulub, Frank özünün mənəvi inkişafında üç mərhələdən keçib. Leqal marksizmdən başlanmış, əvvəlcə idealizm, sonra isə pravoslav mistisizm mövqeyinə keçib. 1922-ci ildə sürgün olunmuşdur. Berlində yaşayıb, əvvəl Berlin, sonra Paris universitetində dərş demişdir. 1950-ci ildə Londonda vəfat etmişdir.

Frankın əsas fəlsəfi əsərləri: «Biliyin predmeti», «Fridrix Nitşe və uzaq insana məhəbbət etikası», «Fəlsəfə və həyat», «İnsanın ruhu», «Canlı bilik», «Cəmiyyətin mənəvi əsasları», «Dərk olunmaz», «Allah bizimlədir».

O, «ümumvəhdət» fəlsəfəsinin yeni təfsirini verib: fərdi varlıq «ümumvəhdət» olaraq mütələqə yerləşir, bunun nəticəsində hər bir obyektə hələ dərk olunana qədər insanla birgə əlaqədə olur.

Frankın fikrincə idrakın əsasında mütələq dayanır, lakin o özü dərk olunmur. Mütələq və yaxud «Dərk olunmaz» bütöv varlıq, insan «məni» ilə ətraf dünyanın ikili vəhdətidir. Onlar arasındakı harmoniya «firavan həyat» təmin edir.

Frank hesab edirdi ki, insan həyatının mənası «dünyanı xilas edəcək» və şəxsiyyətə fərdi mənə verəcək «böyük ümumi iş» qoşulmaqdadır. Lakin dünyəvi mənanı zaman çərçivəsində gerçəkləşdirmək mümkün deyil, deməli o hansısa insan fəaliyyəti ilə bağlı deyil; onu «hər bir xüsusi, dünyəvi işlərdə» axtarmaq lazımdır. Həyat yalnız o vaxt mənə kəsb edir ki, insan ali və mütələq xeyirə, yəni Allaha məxsusluğunu dərk edir.

IX. XX ƏSR FƏLSƏFƏSİ

XX ƏSRİN FƏLSƏFİ CƏRƏYANLARI

XX əsr fəlsəfəsində iki böyük cərəyan xüsusilə seçilir: irrasionalizm və rasionalizm. İrrasionalizm üçün zəkanın əksi olan qeyri-rasional, yeni iradə intuisiyanı, duyğulara əsaslanmaq xarakterdir. İrrasionalizm müharibə, inqilab və terrorlar törətmiş insan zəkasının neqativ təzahürlərinə əks reaksiya olaraq yaranmışdır.

XX əsrin fəlsəfi rasionalizmi zəkaya əsaslanmaq kimi uzunmüddətli ənənəni davam etdirmişdir.

Həyat fəlsəfəsi

Həyat fəlsəfəsi F.Nitşe fəlsəfəsi ilə başlayan, V.Diltey, G.Zimmel, A.Berqson, O.Spenqler kimi alimlər tərəfindən inkişaf etdirilmiş fəlsəfi cərəyandır. Həyat fəlsəfəsi öz inkişafının yüksək mərhələsinə XX əsrin 20-30-cu illərində çatıb. Həyat ilkin reallıq, bütöv proses, kəsilməz yaradıcı əməlgəlmədir. Həyat daimi hərəkət və ziddiyyətdə olduğu üçün elm onu dərk etməyə qadir deyil. Ona görə də həyat fəlsəfəsində ön plana idrakın rasional deyil intuitiv formaları çıxır: intuisiya, anlama, mif və s.

Neotomizm

Neotomizm orta əsrlər dini fəlsəfəsini inkişaf etdirən neosoxlastikanın nüvəsidir. Katolik kilsənin 1879-cı ildə Foma Akvinalı fəlsəfəsini rəsmi bərpa etdikdən sonra neotomizmin xüsusilə inkişaf edib. XX əsrdə bu cərəyanın ən görkəmli nümayəndələri Katreyn, Qertninq, Mariten, Jilsondur.

Neotomistlər ilahi ilkin başlanğıc kimi izah etdikləri «xalis varlıq» ali gerçəklik hesab edirlər. Neotomistlər «fəlsəfə ilahiyyətin qulluqçusudur» şüarını irəli sürürlər.

Ekzistensializm

Ekzistensializm XX əsrin 20-ci illərinin başlanğıcında Almaniyə və Fransada yaranmışdır. Onun əsas tezis: insan şəxsiyyəti yeganə həqiqi gerçəklikdir. Bu hər cür biliyin, xüsusilə fəlsəfənin əvvəli və sonudur. İnsan əvvəlcə mövcud olur, sonra özünü dünya-

da müəyyənləşdirir. O öz hissələrində tənhadır, boşluqdadır, varlığı dramdır.

Fəlsəfi hermenevtika

Qədim zamanlarda hermenevtika mətnləri təfsir etmək, anlamaq incəsənəti idi. XX əsrin fəlsəfəsində hermenevtika insan ruhunun anlaşılması və elmi dərk olunmasını nəzərdə tutur.

Strukturalizm

Strukturalizm qarşısına obyektin strukturunu aşkarlamaq məqsədi qoyur. Struktur dedikdə obyektin dayanıqlı əlaqələrinin toplusu başa düşülür. Strukturun öyrənilməsi struktur təhlilin köməyi ilə gerçəkləşdirilir, onun köməyi ilə oxşar strukturları olmasını fərz edilən ilk obyektlər çoxluğu ayrılır; obyektlər elementar hissəciklərə bölünür; elementar hissəciklər arasında münasibətlər aşkarlanır riyazi və məntiqi modeləşdirmə yolu ilə abstrakt struktur qurulur; strukturdan bütün mümkün nəzəri nəticələr ayrılır, onlar praktikada yoxlanılır.

Fenomenologiya

Fenomenologiya hadisə və şeylərin məna və qiymətlərini tədqiq edir. Edmund Hüsserldə fenomenologiya mahiyyəti seyr edən şüur haqqında elm kimi çıxış edir. Bu şüurun mühum xüsusiyyəti – istiqamətlilikdir, yəni şüur həmişə nəisə haqqında şüurdur. Əsas fenomenoloji prinsip: «Şeylərin özünə doğru geriylə».

Fəlsəfi antropologiya

Fəlsəfi antropologiya insan varlığının müxtəlif sahələrinin xüsusi-elmi öyrənilməsi ilə onun bütöv fəlsəfəsi dərkini birləşdirir.

Postmodernizm

Postmodernizm termini XX əsrin əvvəllərində Avropada mədəni dəyişmələri işarələmək üçün meydana gəlmişdir. Postmodernistlər yeni fəlsəfənin məsələsini formalaşdırmışlar: yeni ideallar yaratmalı və gerçək həyat üzərində təhlükə olan köhnələri məhv etmək. Onların fikrincə artıq fəlsəfə heç bir problemi həll etmir, o yalnız hadisələri interitetasiya edir. Zəka həqiqətin dərk edilməsi ilə məşğul olmamalı, mədəniyyətin müxtəlif sahələri arasında vəsitəçi olmalıdır.

VİLHELM DİLTEY

Diltey 1833-1911-ci illərdə yaşamışdır. Diltey Almaniyada doğulmuş, Berlin universitetində dərslər demişdir. Əsas elmi əsərləri: «Ruh haqqında elmin əsaslandırılması üzrə oçerklər», «Deskriptiv və analitik psixologiya haqqında ideyalar», «Hayat təcrübəsi və poeziya», «Müasir estetikanın üç dövrü».

Diltey «Tarixi zəkanın tənqidini» yaratmağa və ruh haqqında elmin dəyərini əsaslandırmağa cəhd edirdi.

Diltey hesab edirdi ki, fəlsəfənin əsas məsələsi tənqidi anlaşılan «fəlsəfənin fəlsəfəsini» təklif etmək, fəlsəfənin imkan və sərhədlərini tədqiq etmək, onun özündən çıxış etməklə həyatı anlamaq.

Diltey «anlama» metodunu təklif etmişdir. Anlama həyata intuitiv nüfuz etməyə bərabərdir. Öz daxili dünyanı anlamaq başqasının dünyasını anlamaq və özünümüşahidənin köməyi ilə mümkün olur. Keçmişin mədəniyyətinə münasibətdə anlama, Diltey in hermenevtika adlandırdığı interiretasiya metodu kimi çıxış edir.

Filosof təbiət və ruh haqqında elmləri fərqləndirmişdir. Təbiət haqqında elmlər insana münasibətdə xarici olan hadisələri öyrənir. Ruh haqqında elmlər insan münasibətlərini nəzərdən keçirirlər. Gerçəkliyi təbiət elmləri öyrənir, lakin onların daxili mənaları yalnız ruh haqqında elmlərə açıqdır.

XOSE ORTEQA-İ-QASSET

Orteqa 1883-1955-ci illərdə yaşamışdır. Xose Orteqa-i-Qasset Madriddə doğulmuşdur. Fəlsəfə diplomu almış, Madrid universitetində dərslər demişdir. İkinci dünya müharibəsindən sonra humanitar tədqiqatlar institutunu təsis edib.

Əsas əsərləri: «Don Kixot haqqında düşüncələr», «Dövrümüzün mövzusu», «Kütlələrin qiyamı», «İdeyalar və inanclar», «Tarix sistem kimi», «İncəsənətin dehumanizasiyası»dır.

Orteqa fəlsəfəsini Rasiovitalizm, və ya «həyatı zəka fəlsəfəsi» adlandırmışdır. O rasiovitalizmi əsasında zəka dayanan rasiona-

lizm və dünyanın dərkində intuisiyya əsaslanan intuitivizmə qarşı qoyur.

Orteqa diqqəti fəlsəfədə zəkanın həyata qarşı qoyulmasına yönəldir. Lakin zəka yalnız elə bir aparatdır ki, insan onun köməyi ilə dünyanın mənzərəsini yaradır. Həqiqi gerçəklik həmişə obyekt və subyektin vəhdətini göstərən həyatdır. Həyat fəlsəfi biliyin əsaslı məhsuludur.

Həyat – potensial «Layihəyə» malik müəyyən şeylərdə mərəkləşmiş kosmos enerjisidir. Bu «layihəni» gerçəkləşdirmək cəhdi həyat prosesini təşkil edir. Şeylərin gerçək siması, onların «ideal başlanğıca», «layihəsinə» nə qədər yaxınlaşa bilməsi ilə müəyyənləşir. Bu bütünlüklə insan şəxsiyyətinə aiddir.

Həyatın mənası aradan qaldırıla bilməyəcək şəxsi şəraiti qəbul etməkdir. Yaşamaq zərurəti azadlığa çevirməkdir. İnsanın taleyi inam və ideyalarla hərəkətə gətirilən, fiziki və sosial gerçəkliyi dəyişən fəaliyyətdir.

Bu hər bir ləyaqət hissindən məhrum olan mülkiyyətçi insandır. Onu kütlə insanı edən əxlaqi arqumentasiyasının itirilməsindən törəyən dərin psixoloji vasitəlikdir.

EDMUND HÜSSERL

Hüsserl 1859-1938-ci illərdə yaşamışdır. Hüsserl Moraviyada doğulmuş, Berlində riyaziyyat öyrənib. Hettingen universitetində dərs demişdir. Hüsserl fəlsəfədə fenomenoloji istiqamətin banisi hesab edilir.

Əsərləri arasında məşhur olanları: «Məntiqi tədqiqatlar», «Hesabın fəlsəfəsi», «Fəlsəfə ciddi elm kimi», «Xalis fenomenologiya və fenomenoloji fəlsəfə ideyaları», «Kartezian düşüncələri» diqqəti cəlb edir.

Fenomenologiya – söz yükündən təmizlənmiş şeylərin özünə müraciət edilməsidir. Hüsserl «xalis fenomenologiya» - subyektin şüurunun tədqiqinə istiqamətlənmiş metodu inkişaf etdirib. Bu metodun məqsədi – insan biliyinin mənbəyi olan həqiqəti aydınlaşdırmaqdır.

Hüsserl üçün fəlsəfi tədqiqatın obyektı elmi bilikdir. O elm haqqında elm yaratmağa və bizim idrakın nə qədər obyektiv olmasını aydınlaşdırmağa cəhd göstərib.

Həqiqət dedikdə Hüsserl nə başa düşürdü?

Həqiqət-nəşə mütləqdir, «özlüyündə» həqiqidir. Həqiqətin aydınlaşdırılması üçün mahiyyət təfəkkür və idrakın özünün düşünlümesi olan fenomenoloji təhlil tələb olunur.

Hüsserlə görə şüur həyəcanlar selidir. Şüur həmişə nəyəyə istiqamətlənib, nəyinə haqqında bilgidir.

MARTİN HAYDEGGER

Heydegger 1889-cu ildə Almaniya adan olub. Fəlsəfəni öyrənib, sonra özü Freyburq universitetində fəlsəfədən dərs deyib. 1933-cü ildə nazizmi qəbul edəndə Heydegger universitetinin rektoru təyin edilmiş, lakin doqquz ay sonra istefa vermişdir. 1976-cı ildə vəfat etmişdir.

Əsas əsərləri: «Metafizika nədir», «Əsaslandırmanın mahiyyəti haqqında», «Varlıq və zaman», «Platonun həqiqət haqqında təlimi», «Həqiqətin mahiyyəti», «Fəlsəfə nədir?».

Heydegger üçün fəlsəfə varlığın tədqiqidir. Heydegger insan mövcudluğunu təsvir edərək «Dasein» (varlıq) terminindən istifadə etmiş və göstərmişdir ki, insan həyatı digər həyat formalarından kəskin fərqlidir. Ona görə ki, özünü dərk etməyə və bu varlıq haqqında düşünməyə qadirdir. İnsan mövcudluğu varlığın özünü dərkə doğru yoludur.

Onun metodu Hüsserldən əxz etdiyi fenomenologiya metodudur. Məqsəd odur ki, birbaşa təcrübədən alınan məlumatları olduğu kimi, üzərlərinə anlayış yükləmədən təsvir edilsin.

Fenomenologiya nöqtəyi-nəzərcə dünya bizim yaşadığımız vəziyyətdir, o bizim həyatımızı konstatasiya edir. «Dosien» - bizim insan gerçəkliyimiz və yaxud mövcudluq üsulumuzdur.

İnsan mövcudluğu artıq mövcud dünyaya atılıb və özünə cavabdeh olmalıdır.

İnsana varlığın mənasına nüfuz etmək imkanı verilməyib. O mövcudiyyətin sahibi olmayıb, daha çox varlığın çobanıdır. Varlıq öz sirrini elmi deyil, poetik dildə açıqlayır. Dildən istifadə etməklə biz varlıq yox, mövcudluq haqqında danışırıq və hisslər varlığa daha çox açıqdır: şairlər filosoflardan daha uğurludurlar və varlığı aşkarlayırlar.

HANS GEORQ QADAMER

Qadamer 1900-2002-ci illərdə yaşamışdır. Alman filosofu Qadamer Haydeggerin şagirdi olmuşdur. 1939-cu ildə o, Leypsiq universitetinin fəlsəfə professoru 1949-cu ildən Heydelberq universitetində fəlsəfədən dərs demişdir. Qadamer fəlsəfi hermenevtikanın banisidir. Əsas əsərləri: «Həqiqət və metod».

Hermenevtika müxtəlif mətnlərin təsiri ilə məşğul olub. Qadamer bu terminə fəlsəfi anlam verib. O fərz edirdi ki, başa düşənin düzgün təfsiri və anlaşılması insanın dünya ilə bütün əlaqələrinə nüfuz edir. Hermenevtikası ilə Qadamer fəlsəfəni elmlə barışdırmaq istəyib.

Qadamer üçün anlama dərkədən, fəaliyyət göstərən və qiymətləndirən insan üçün mövcudluq üsuludur. İnsanın dünyanı universal mənimsəmə üsulu kimi anlamayı Qadamer «təcrübə» kimi konkretləşdirir.

Qadamer hesab edirdi ki, insan varlığı və tənəkkürünün fundamental xarakteristikası «tarixilikdir», yəni varlıq məkan və zamanca müəyyənənəlişib – elə situasiyada ki, insan doğulub və yaşayır.

MİŞEL-POL FUKO

Fuko 1926-1984-cü illərdə yaşamışdır. Fransız filosof Fuko müəllim işləyib, fəlsəfə tarixi və nəzəriyyəsi ilə məşğul olmuşdur. İntihar etmişdir. Əsas əsərləri: «Psixi xəstəlik və şəxsiyyət», «Klassik epoxada sərəmsəlik tarixi», «Klinikanın doğuluşu: təbib

baxışlarının arxeologiyası», «Biliyin arxeologiyası», «Nəzarət və cəzalandırma», «Həbsxananın yaranması», «Özünə qayğı».

Fuko üçün əsas məsələ müasir insanın geneologiyasını yaratmaqdır. Bunun üçün o, «humanitar elmlərin arxeologiyasını», daha doğrusu konkret tarixi epoxa daxilində əsas əlaqələri tədqiq edir.

Konkret epoxada insanların tənəkkür və davranışları epistimlə müəyyənənəlişir. Epistim konkret dövrdə formalaşmış əsas strukturdur.

Fuko görə epistimin əsasında «söz» və «şeylərin» münasibəti dayanır.

Yeni dövr Avropa mədəniyyətini nəzərdən keçirən Fuko üçün epistimi ayırır: renessans (XVI əsr) bu zaman söz və şeylər bir-biri ilə eynilik təşkil edir; klassik (XVII əsr) bu zaman söz və şeylər birbaşa oxşarlıqdan məhrumdurlar və yalnız vasitəli münasibətdədirlər; müasir (XVIII əsrin sonundan) bu zaman söz və şeylər «dil», «həyat», «məklə» vasitələnilir. Nəhayət, ən yeni ədəbiyyatda görürük ki, dil tədricən daha çox özünə qapılır.

Hakimiyyət daha çox təhsil və ideoloji təbliğat formasında gizli şəkildə şəxsiyyəti əzən mexanizmdir.

Müasir cəmiyyətə xarakteristika verən Fuko onu «inzibati məkan» adlandırmışdır. «İnzibati məkanın» xüsusiyyətləri içərisində insan fəaliyyəti üzərində detallı nəzarət və inzibati istehsal elementlərinin qarşılıqlı əvəzlənməsidir.

Fuko hesab edir ki, lazımi insan tipi «dörd əsas metodun köməyi ilə yaradılır: (hakimiyyət) cədvəl qurur; hərəkəti təsvir edir; çalışmalara vadar edir; yoxlanılmış sət, qaba təlim vasitələrindən istifadə edir; iyerarxik nəzarət, cəza, imtahan».

JAN BODRİYYAR

1929-cu ildə doğulub. Tanınmış mütəfəkkir Jan Bodriyyar müasir qərb sivilizasiyasının vəziyyətini tədqiq edir. Xüsusilə Amerika postmodern tərəfdarları onun adını «quru» tipli dini terminlə qoşa çəkirlər. Ciddi elimilik tərəfdarları onu sağlam tənəkkürün düşməni sayırlar.

Bodriyyarın əsas əsərləri: «Şeylər sistemi», «Şərin şəffaflığı», «Simvolik mübadilə və ölüm», «Amerika».

Bodriyyarı hər şeydən əvvəl mədəniyyətin gündəlik həyatdakı rolu maraqlandırır. O həmçinin istehlak cəmiyyətini öyrənir.

Bodriyyar qeyd edir ki, istehlak cəmiyyəti şeylərin – subyektlər üzərində üstünlük təşkil edən obyektlərin çoxluğundan yorulub. Doyma sərhəddi yoxdur, ona görə də mədəniyyət tədricən mədəniyyət ideyası onun qanunları ilə əvəzlənir. Müasir şəraitdə insan passiv müşahidəçi mövqeyi tutur.

JİL DELEZ

1926-cı ildə doğulub. Parisdə fəlsəfəni öyrənib, dərslər demişdir. 1995-ci ildə intihar etmişdir.

Əsas əsərləri: «Nitsçe və fəlsəfə», «Anti-Edip», «Mənanın məntiqi», «Fərq və təkrar».

Delez intensiv filosofluq etmə metodunu hazırlayıb, onu fəlsəfənin əmələ gəlməsi kimi müəyyənləşdirib. Bu zaman o ədəbi və bədii avangard təcrübəsinə əsaslanıb.

Delezin fikrincə filosof iki mövqedən birini tutmalıdır: ya artıq «qoyulmuş diaqnoz» tədqiq etməli, ya da özü təcrübə yaratmalıdır.

Özü üçün o ikinci yolu seçir: yaradıcı riski etmək zəruridir.

JAK DERRIDA

Derrida 1930-2004-cü illərdə yaşamışdır. Derrida fransız Əl-cəzirində doğulub, Fransada yaşayıb, həmişə özünü fransız mədəniyyətinə «yad» hesab edib. Sorbonna universitetində dərslər deyib, jurnalistika ilə məşğul olub.

Əsas fəlsəfi əsərləri: «Səs və hadisə», «Yazı və fərq», «Qrammatologiya haqqında».

Qrammatologiya anlayışı Qrammatologiyanın təməl mədəni əsasları və yaxud sözün geniş anlamında yazını aşkarlayır. Yazı dedikdə Derrida ayinlər, ənənələr, əxlaq normaları, yazılı mənbələr

– konkret mədəniyyəti haqqında məlumat daşıyan hər şeyi başa düşürdü. İnsana heç nə birbaşa verilmir, bütün təsəvvür və biliklərimiz – şüurda yalnız iz və nişanlardır. Biz daxili və xaricinin, yaxın və uzağın münasibətlərini «qururuq» və beləliklə dünyanı dərk edirik. «Qurma» üzrə bu işi Derrida dekonstruksiya adlandırır.

Dekonstruksiya istənilən mədəni hadisəyə münasibətdə xüsusi strategiyadır, mahiyyəti anlayışların ilkin mənasını tapmaq, onu çoxəsrlik sıxılmadan azad etməkdir. Dekonstruksiya məna qollarını açmağa, məndə çoxplanlı paradoksları aşkarlamağa imkan verir.

Fəlsəfə özünü incəsənət, ədəbiyyat, elm, siyasət kimi digər mədəniyyət sahələri ilə birbaşa toqquşmada düşünməlidir. Əsil filosof – bu rəssam-filosofdur.

II HİSSƏ

FƏLSƏFƏNİN ƏSAS MƏSƏLƏLƏRİ

I. VARLIQ, MATERİYA, MƏKAN VƏ ZAMAN HAQQINDA FƏLSƏFƏ (Fəlsəfi təlimin ontoloji əsasları)

Varlıq nədir?

Varlıq – bütün mövcudatın toplusu, mövcudluğun üsul və formalarının vəhdətidir. Varlıq kateqoriyası gerçəkliyi onun insana praktik fəaliyyətində göründüyü şəkildə əks etdirir.

Fəlsəfədə varlığı obyektiv və subyektiv gerçəkliyə ayırırlar.

Obyektiv gerçəklik – şüurdan kənarda və ondan asılı olmadan mövcud olan hər şeyi, insan və cəmiyyət də daxil olmaqla canlı və cansız təbiəti təşkil edən hər şeyi bildirir.

Subyektiv gerçəklik – şüur, təfəkkür, insanın mənəvi dünyasıdır. O öz ifadəsini hissələrdə, surətlərdə, fantaziyalarda, ideyalarda, fərziyyələrdə, nəzəriyyələrdə və s. tapır. Varlığın bu iki növü qütbləşmiş əksliklər deyil, onlar qarşılıqlı əlaqədədirlər. Subyektiv gerçəklik obyektiv gerçəkliyi əks etdirir və öz növbəsində ona təsir edir.

Fəlsəfədə aktual (gerçək) və potensial (mümkün) varlıq fərqləndirilir.

Aktual varlıq – bu verilmiş anda mövcud olan hər şey, verilmiş məkan-zaman intervalında gerçək varlıqdır. Aktual varlıqda ilk növbədə təbii şey və prosesləri varlığı ayrılır.

Aktual varlıq özündə gerçəkləşmiş imkanlar kütləsi saxlayır – bu şərətdən asılı olaraq aktual olacaq və ya olmayacaq potensial varlıqdır.

Fəlsəfədə təbii və sosial varlığı fərqləndirirlər.

Fəlsəfi fikirdə varlığın üç əsas konsepsiyası formalaşmışdır. Materialist konsepsiyada varlıq dedikdə konkret gerçəklik başa düşülür. Obyektiv-idealist konsepsiyada varlıq obyektiv mövcud ideyalar şəklində təsvir olunur. Subyektiv-idealist konsepsiyada varlıq subyektin hiss və təəvvürləri ilə əlaqələndirilir: yalnız mənim hiss etdiklərim gerçəkdir.

İlkin olaraq substansiya bütün şələri təşkil edən maddə kimi başa düşülürdü.

Adi anlamda substansiya materiya və maddənin sinonimidir. Fəlsəfədə – daim dəyişən xassə və vəziyyətə əks olan dəyişməyən, dayanıqlı nəşədir. Substansiya hər şeyin əsasında dayanan mahiyyətdir.

Fəlsəfədə substansiya dünyanın müxtəlif görünüşlərinə uyğun olaraq fərqli traktovka edilir. Monist təlimlərdə bütün mövcudiyyətin əsası kimi bir başlanğıc qəbul edilir. Materialist monizm – dünyanın əsasında, başlanğıcda materiya dayanır; idealist monizm bütün hadisələrin əsasında vahid ruh, ideya dayanır.

Monist təfsirlərlə yanaşı fəlsəfədə dualist baxışlar da mövcuddur. Dualizm görə dünyanın əsasında maddi və mənəvi kimi iki başlanğıc dayanır. Plüralizm isə iddia edir ki, dünyanın çoxoxrəzlili onun çoxlu əsasının olmasından qaynaqlanır.

Materiya

Materiya – bu maddədir. Materializmdə materiya bütün gerçəkliyin əsası kimi başa düşülür.

Materiya anlayışı qədim yunan mütəfəkkirlərinin dünyanı vəhdətinin şərhinə çalışdıqları zaman yaranmışdır.

Materialistlər materiyanı ilk növbədə dünyada, o cümlədən şüurda dəyişikliklər və münasibətlərin quruluşunda əsas olan substansiya kimi baxırlar. Materiyanı şeylərdən kənarda və müstəqil onların xassə və münasibətlərindən asılı olmadan mövcud deyillər, yalnız onlardan və onların vasitəsilə mövcuddurlar.

Materiya sonsuz sayda konkret formalarda mövcuddur və onların dərk olunması ayrı-ayrı maddi obyektlərin dərkə vasitəsilə mümkündür. İnsan konkret maddi sistem və proseslərin strukturuna

nə qədər dərinə nüfuz edərsə, materiyanın mahiyyətini anlamağa bir o qədər yaxınlaşır.

Hələ Demokritin fəlsəfəsində materiyanın iyerarxik quruluşu haqqında ideya mövcuddur, yəni materiya məsəməsiz, bircins bütöv deyil. O strukturlu təşkil olunub, və bu strukturlu təşkil olunmanı onun hər bir elementlərində tapmaq olar. Materiyanı üç sferaya bölmək olar: cansız, canlı və sosial-təşkilatlanmış. Hər sfera maddi dünyanın müstəqil sahəsidir. Diqqətlə nəzərdən keçirməklə hər sferada materiyanın təşkilinin müəyyən səviyyəsini ayırmaq olar. Məsələn, sosial-təşkilatlanmış sferanı dövlət, etnos, sosial qrup və insana ayırmaq olar.

Uzun müddət hesab olunurdu ki, materiya şeylərin əmələ gəldiyi nəşə donuq təsisatdır. Fəlsəfi fikrin inkişafı gedisində materiya hərəkətdə olan başlanğıc kimi qavranılmağa başlamışdır.

Materiyanın hərəkət formaları çoxoxrazlıqdır. Aristotel 6 növ göstərib; yaranma, məhv olma, antipatiya və s. Bekon isə artıq 19 növ göstərir: rəqəsmə, ətalət, antipatiya, və s. F. Engels qarşılıqlı əlaqədə olan 5 hərəkət forması göstərir: mexaniki, fiziki, kimyəvi, bioloji və sosial hərəkət.

Hər bir çevrilmənin əsas və başlanğıcı materiyanın öz hərəkətidir, bunsuz o ölü olardı. Öz hərəkət bütün dəyişmələrin və bütövlükdə həyatın impulsudur.

Fəlsəfədə zaman və məkan

Fəlsəfədə zaman və məkanın təfsir edilməsinə iki yanaşma formalaşmışdır:

Substansional (lat. «mahdiyyət») və relyasion (lat. «nisbi»).

Substansional yanaşma ümumi şəkildə hələ Demokrit tərəfindən formulə edilib, məntiqi yetkinliyini Nyutonun mütləq məkan və zaman konsepsiyasında tapıb. Bu konsepsiyaya görə öz təbiiyyətinə görə kəsilməz olan mütləq boş məkan mövcuddur. Məkanda boşluq olduğuna görə maddi cisimlərin hərəkəti mümkün olur. Zaman və məkan – nəşə daimi, dəyişməz olandır, onlar cisimlərin paylandığı mütləq hesabat sistemini təşkil edirlər, cisimlərin hərəkəti xarici təsir nəticəsində baş verir («ilahi ilkin məkan» ideyası).

Relyasion belə yanaşmaya hələ Aristotelin əsərlərində rast gəlinir, onu Dekart və Leybnis inkişaf etdirmişlər, sonralar bu relyasion yanaşma adını alıb. Onun tərəfdarları məkan və zamanın nisbi xarakterdə olmasını qeyd edirlər. Məsələn, Leybnis məkanı «mövducluq nizamı», zamanı isə «ardıcillıq nizamı» adlandırır.

Dialektik materializmdə məkan və zaman prosesi və hadisələrin qarşılıqlı əlaqə sistemi, obyektiv dünyanın mövducluq üsulu kimi qavranılır.

Məkan – şeylərin mövducluq forması, onların strukturu və ölçüsüdür.

Zaman – bütün mexaniki, üzvi və psixi proseslərin axma, cərəyan etmə formasıdır. Zaman obyektlərin qarşılıqlı hərəkətini, onların vəziyyətlərinin əvəzlənməsini proseslərin ardıcillığını və davam etmə müddətini xarakterizə edir.

Gerçek məkan və zaman metrik və topoloji xassələrə malikdir. Məkanın materik xassəsi – üçölçülülük, kəsilməzlik; zamanın metrik xassəsi – birölçülülükdür. Topoloji xassələr məkan və zamanın keyfiyyət aspektini ifadə edir. Məkan üçün bu homogenlik (bircinslik), izotronluq (xassələr eyniliyi) və ayrılıq; zaman üçün – bircinslikdir.

II. DİALEKTİKA

«Dialektika» terminindən ilk dəfə Sokrat istifadə etmişdir. O əks mühakimələri toqquşdurmaq, dialoqun köməyi ilə ziddiyyətləri tapmaq metodunu belə adlandırır. Platonda dialektika təkcə həqiqətin axtarılması metodu olmayıb, eyni zamanda əbədi və dəyişməz ideyaların sferası olan həqiqi varlıq dünyası haqqında təlimdir. Aristotel fərz edirdi ki, dialektikanın köməyi ilə insanlar əqlinətəcələr vasitəsilə həqiqətbənzər mövqeləri formalaşdırırlar. Stoiklər üçün dialektika sual və cavablar şəklində mühakimələrin köməyi ilə düzgün mübahisə bacarığıdır. Dialektikaya belə baxış fəlsəfədə XVII əsrə qədər hökmran olub. Kant hesab edirdi ki, dialektika (görünüşün məntiqi) kimi çıxış edir və fəlsəfi fikir üçün mənfəi nəticəyə malikdir. Hegelin fikrincə dialektika – «əkslikləri onların vəhdətində derk etməkdir». Materialist dialektika dünyanı bütövlükdə, vəhdətdə və özüninkişafda fəlsəfi anlama, ətraf gerçəkliyin derk olunmasının əsas metodudur.

Dialektikanın əsas ideyası gerçəkliyi inkişafda anlamaq lazımdır. Dialektika tam və daha ətraflı şəkildə inkişaf haqqında təlimdir.

Dialektik metod qanun, kateqoriya, prinsip və konsepsiyalarla əsaslanmaqla ətraf dünyanı əbədi dəyişkən sistem kimi nəzərdən keçirir.

Fəlsəfədə kateqoriyalar hadisələrin ümumi əlaqə və xassələrinə əks etdirən xüsusi fəlsəfi anlayışlardır. Əsas kateqoriyalar bunlardır: materiya və hərəkət, zaman və məkan, şüur, ziddiyyət, həqiqət, keyfiyyət və kəmiyyət və s.

Inkişafın ən ümumi qanunlarını universal qanunlar adlandırırlar. Bunlar: əksiliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu; kəmiyyətin keyfiyyətə keçməsi; inkarı inkar.

Ziddiyyət dialektikada mərkəzi məsələdir. Bu onunla izah olunur ki, dünyada hər şey özündə əksikliyi saxlayır. Ziddiyyətlər özünüinkişafa impuls verir, onlar inkişafın mənbəyidir.

Keyfiyyət – bu şeyin xassəsi, spesifikasiyasıdır, məsələn, istilik, yumşaqlik, bərklik, birtonluq və s. obyektiv keyfiyyətlər – şeylərin təbiətinə xas keyfiyyətlərdir; subyektiv keyfiyyətlər – onlar insan qavrayışlarına xasdır.

Kəmiyyət – miqdar müəyyənliyidir, məsələn, həcm, ölçü, say. Kəmiyyət hərəkətli və dəyişkəndir.

Keyfiyyət və kəmiyyət əksiliklərinin vəhdəti ölçü anlayışının köməyi ilə ifadə olunur. Ölçü əşyanın ayrı-ayrı xassələrinin dəyişməsinə nisbi müstəqilliyini obyektiv olaraq məhdudlaşdırır, verilmiş keyfiyyət çərçivəsində mümkün kəmiyyət dəyişmələrinin həddlərini müəyyənləşdirir. Ölçünün pozulduğu zaman kəmiyyət dəyişmələri hadisələrin keyfiyyət çevrilmələrini törədir. Bununla da inkişaf kəsilməzlik (ölçü sərhəddində dəyişmə) və kəsilməlik (ölçünün dəyişməsi) momentlərinin zəruri vəhdəti kimi görünür.

Sıçrayış – materiyanın qanunauyğun inkişafının mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Bu elə bir andır ki, ölçü pozulur və əşya və yaxud proses yeni keyfiyyətə keçir. Keçid əvvəl baş vermiş kəmiyyət dəyişmələri nəticəsində baş verir.

Fəlsəfədə inkar elə bir hərəkəti bildirir ki, onun nəticəsində şey özünü daxili və xarici ziddiyyətlərinə görə nəşə başqa şeyə çevrilir. Dialektikada inkarın rolu ondadır ki, o köhnə keyfiyyətin dəyişməsinə yekunlaşdırır və yeninin əmələgəlməsini bildirir. Hər bir inkişaf mütləq özünün əvvəlki mövcudluq formasını inkar edir.

III. ŞÜÜR

Dini təlimlərdə şüür müstəqil mövcud olan və materiyadan asılı olmayan ruhun təzahürüdür. Antik fəlsəfədə ruhun ikiliyinə inam təstiqlənirdi. Hesab olunurdu ki, insan ruhunda ağıl özünü görür və eyni zamanda insan davranışını tənzimləyən başlanğıcdır. Bu zaman şüür beyindən asılı olmur və müstəqil inkişaf edir və istisnasız olaraq öz-özündən başa düşülə bilər. İlk dəfə ideal anlayışını maddiyə zidd olan nəsa kimi ayırmış Platon bu mövqedə olub. Şüür müstəqil mövcuddur, ətraf dünyanı törədir, onun hərəkət və inkişafını idarə edir.

Bu idealist cərəyan Q.Leybnis, İ.Kant, G.Hegelin əsərlərində sonrakı inkişafını tapıb. Kanta görə şüür xarici dünyaya münasibətdə mütləq müstəqildir, o gerçəklikdən asılı deyil. Hegele görə şüür ruhdur, əmələgəlməsi «ruhsuzdan», primitivdən başlayır və mütləq biliyə qədər yüksəlir.

Antik materialistlər (Demokrit, Epikür, Lükresi Kar) hesab edirdilər ki, şüür insan bədənindən və ona ətraf mühitin göstərdiyi təsirdən asılıdır. XVIII əsrin fransız materialistləri (D.Didro, K.Helvetisi) şüuru beyinin funksiyası və gerçəkliyin inikası kimi başa düşürdülər. Dialektik materializm şüuru insanın sosial-tarixi inkişafının məhsulu, ali təşkil olunmuş materiyanın yəni beyinin xüsusi xassəsi kimi başa düşülür.

Materialist cərəyanlarda şüür beynin xüsusi xassəsidir, o beynin inkişafı ilə birgə yaranmış və inkişaf etmişdir. Bu nə beynin maddəsi, nə də hansısa başqa materiya deyil, mövcud dünyanı canlı obraz şəklində inikas etdirən spesifik bacarıqdır. İnsan şüurunda materiyanın inikası onun daxili, mənəvi dünyası kimi çıxış edir.

«Həyat fəlsəfəsində» şüür hansısa özbaşına qüvvə kimi təfsir edilir (A.Berqson, F.Nitşe).

Fəlsəfi fenomenologiya (E.Hüserl) tərəfdarları üçün şüür dünyanın bizə verildiyi formalarda gerçəklikdir. Şüür insan həyatının bütün formalarının çıxış anlayışlarının «Doğulduğu» ilkin əsasdır.

Z.Freyd insan şüuru sistemə təhtəşüür impulsları qatını daxil etmişdir. Şüür insan davranışını müəyyənləşdirən müxtəlif

formalı anlaşılmayan, qeyri-şüuri aktlarla mürəkkəb qarşılıqlı təsirdədir. Bu aktlardan bəziləri avtomatik yerinə yetirilir. Təhtəşüürün şüura təcavüzü və sonuncunun onu müqavimət göstərə bilmədiyi zaman, müxtəlif psixi pozuntular baş verir (qorxu, həyəcanlı vəziyyət).

Şüurun formalaşmasına həlledici təsiri mədəniyyət, toplanmış bilik və təcrübə göstərir.

Müasir fəlsəfə nöqteyi-nəzərinə şüür inikasında inkişaf edir. İnikas materiyanın ən ümumi xassəsidir və onu bildirir ki, bəzi maddi sistemlər digər sistemlərdə, bu sistemlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində «iz» buraxırlar.

İnikas maddi sistemin ona təsir göstərən obyektlərin təkrar qurulması bacarığıdır. Başqa sözlə desək, inikas qarşılıqlı təsir prosesində digər sistemlərin xassə və məxsusiyyətlərinin təkrarlanması xassəsidir.

Bütün canlı orqanizmlər qıcıqlanma kimi, inikasin elementar formasına malikdir. Qıcıqlanma xarici təsire seçici reaksiyadır.

İnikasin ali forması təfəkkürdür. O yalnız insana xasdır. Müasir elmin nailiyyətləri göstərir ki, bir çox canlı növlər spesifik «dile» malikdirlər, lakin insan şüuru və heyvanın psixikası kökündən fərqlənir. İnsana təfəkkür anlayışlarda, mühakimə və əqlinotetlərdə xasdır. Onun şüuru özünüdərk – öz «mənin» dərkətməkdir.

Canlıların psixikası insan şüuruna əməyə görə çevirilib. Təbiətin hazır məhsullarının mənimsənilməsi insanda əmək fəaliyyəti ilə əvəzlənib, bu prosesdə canlıların instinktləri öz yerini şüurlu fəaliyyətə verib. Praktiki dəyişdirici fəaliyyəti gerçəkləşdirən insan mədəniyyəti formalaşdırıb. Dilin əsasında toplanmış təcrübə növbəti nəsillə ötürülüb.

Fərq odandır ki, fikir obyektiv gerçəkliyi əks etdirir, sözlər isə fikir ifadə edir, onu başqa insanlara çatdırır. Dilin olmasına görə digər insanların fikirlərini biz qavrayırıq. Dilin köməyi ilə təkcə fikrin xarici təəcəssümü yox, həm də onun rəsmləşməsi baş verir. Təfəkkür yalnız dil formasına düşdükdə mümkündür.

Özünüdərk insan şüurunun ali ifadəsi və spesifik keyfiyyətidir. Bu insanın öz şəxsi praktiki və mənəvi fəaliyyətini dərk etməsi, şəxsi hərəkət və digər insanlara şəxsi münasibətini düşünməsi-

dir. Özünüdərk insanın şəxsiyyət kimi təsdiqlənmə prosesində inkişaf edir. Uşaq heç də tezliklə özünü dərk etmir, o özünü xüsusi «mən» kimi ayıra bilmir, özünü xarici dünyaya qarşı qoya bilmir. Özünüdərk çoxobrazlı fəaliyyət və digər insanlarla ünsiyyət nəticəsində baş verir. Onun təzahürü – özünüəzarət, özünü kamilləşdirmə, sosial fəaliyyətdə cavabdehlik, özünütənqid.

Fərdi şüur və ictimai şüur ziddiyyətli vəhdət əmələ getirir. Fərdi şüurda insanın şəxsi təcrübəsi, ictimai şüurda isə insanların sosial varlığı əksini tapır. İctimai şüur ayrı-ayrı fərdlərin şüurundan kənarda mövcud deyil, lakin onlarla da əhatə olunmur. İnsan üçün ictimai şüur konkret zaman dövründə cəmiyyətdə mövcud olan hiss, fikir, əhval-ruhiyyələrin toplusu kimi çıxış edir. İctimai şüur sosial hissələr şəklində təzahür edir. Məsələn yad inancının yad ölkə vətəndaşının qəbul olunması, ictimai əhval-ruhiyyələr şəklində, məsələn siyasi uğursuzluğa görə həyəcanlanma və yaxud hansısa nailiyyətə görə qürur duyma; ictimai rəy, ideallar, normalar şəklində.

Siyasi şüur dövlətlərarası, milli partiyalar arası münasibətlərə aiddir. Hüquqi şüur sosial həyatın normaları haqqında təsəvvürləri formalaşdırır. Əxlaqi şüur insanın digərlərinə münasibətdə davranışını tənzimləyir.

IV. FƏALİYYƏT. İDRAK. PRAKTİKA

Fəaliyyət

Fəaliyyət insan aktivliyinin spesifik formasıdır, o cəmiyyətdə tələbat maraq və məqsədlərlə şərtlənir. Onun ən mühüm xüsusiyyəti – ətraf dünyanın mənimsənilməsi və dəyişdirilməsidir.

Fəlsəfədə praktiki və mənəvi fəaliyyəti ayırırlar.

Praktiki fəaliyyət (praktika) – insanın təbiət və cəmiyyəti mənimsəmə və dəyişdirməyə istiqamətlənmiş maddi-əşyavi fəaliyyətidir.

Mənəvi fəaliyyət – bu xarici dünyanın insan şüurunda dəyişdirilməsi və mənimsənilməsidir. Mənəvi fəaliyyət bir tərəfdən praktik fəaliyyəti istiqamətləndirilir və tənzimləyir, digər tərəfdən isə o, praktik fəaliyyətin nəticəsidir.

Məqsəd praktiki və ya mənəvi kimi fəaliyyətin gerçəkləşdirilərək əldə olunacaq nəticənin ideal, fikir təsəvvürüdür. Yaranmış məqsəd fəaliyyətin xarakter və üsulunu, əldə olunması üçün zərəri olan bu və ya digər vasitələri müəyyənləşdirir. Heç də hər məqsəd gerçək əlçatandır.

Dəyər insan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən gerçək obyekt və ya mənəvi hadisədir. O insanın bütün həyat fəaliyyətinə mənə verir, onun ətraf gerçəklik və özünə münasibətinin əsasını əmələ gətirir. Məhz dəyərlərə görə insanda müəyyən həyat mövqeyi, məqsəd seçiminə bacarıq və şəxsi davranışa şüurlu rəhbərlik formalaşır.

Məqsəd və dəyərləri fərqləndirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onları ayıran sərhəd tamamilə şərti və nisbidir.

İdrak

İnsanın mənəvi fəaliyyətinin mühüm hissəsi ətraf dünyanın dərk olunmasıdır. Fəlsəfənin əsas məsələsi təfəkkürün varlığa münasibəti məsələsidir. Dialektik materializmdə mövcud olan idrak nəzəriyyəsinə uyğun olaraq varlıq və təfəkkürün eyniliyinə insan dərk etməsinin çətin prosesində nail olunur. Bu vəziyyətin son məhsulu-obrazlar, bilik-inikas olunan xassə və münasibətlərin də-

qıqlıy, həqiqiyyəti ilə fərqlənir. Dialektik – materialist təfsir müxtəlif idealist nəzəriyyələrə ziddir. Subyektiv idealizmdə şüurumuzdan kənarda və ondan asılı olmayan gerçəklik mövcud deyil, belə ki, obyekt özü haqqındakı hissi təəssüratlarla eyniləşdirilir. Bu cərəyan tərəfdarları hesab edirlər ki, subyekt yalnız şəxsi hissi təəssüratlarını dərk edə bilər, varlıq isə dərkolunmaz müstəqil və çoxobrazlı dünyadır.

Obyektiv idealizmdə idrak dərkədən insanla (subyekt) dərkolunan hadisə, predmetin (obyekt) ilkin üst-üstə düşməsi kimi şərh olunur.

İdrak prosesi müxtəlif hissi və rəşional formalarda baş verir. Hissi formalara duyğu, qavrayış və təəvvür aiddir. Anlayış, mühakimə, əqli nəticə, problemlər, fərziyyələr, nəzəriyyələr və s. rəşional formalarlardır.

Hissi və rəşional qarşılıqlı əlaqədədirlər: rəşional olan hissi olandan asılıdır, onun əsasında formalaşır, lakin hissi sanki onun ustanovkalarını tamamlamaqla rəşionalla müəyyənləşir.

Duyğu əşya, situasiya və ya hadisənin iybilmə, dad-təsiri zamanı inikasıdır. Duyğu – idraki prosesin çıxış nöqtəsi, onun mənbəyi və zərəri zəminidir. Onlar insanı xarici dünya ilə birbaşa əlaqələndirir, xarici qıcıq enerjisini şüur faktına çevirir.

Duyğular vasitəsilə insanda dünyanın ilkin qavranması baş verir. Duyğular insanı ətraf dünyaya «çıxarır», onun haqqında ilkin təəssüratı formalaşdırır.

Fəlsəfədə görmə, lamisə, temperatur, vibrasiya, dad, ağrı, eşə-ələ-oynaq duyğuları, sürətləndirmə, tarazlıq və s. duyğuları ayrılır.

Qavrayış əşyanın hiss orqanlarına birbaşa təsiri nəticəsində bütöv inikasıdır. Məsələn qavrayış əşyanın görünən havanın uyğun rəqslərini tutan eşitmə orqanının köməyi ilə baş verir. Qavrayış əsasında insan müxtəlif əşyaları məkan və zamanda nisbətəşdirir, bununla da ətraf dünyada istiqamətlənməni təmin edir.

Fikri hərəkətlərin köməyi ilə insan hissi təcürəni dəyişir və bu ona obyektiv dünyada hissi qavrayışa əlçatmaz olan münasibətlər haqqında bilik əldə etmək imkanı verir. Bu fikri hərəkət təfəkkür adı alıb.

Təfəkkürün mühüm forması anlayışdır. Anlayışda əşyaların əhəmiyyətli əlamətləri əks olunur. Anlayış birbaşa və ya dolayısı ilə təəvvürlər əsasında qurulur. Vahid hissi obraz anlayışında təhlilə məruz qalır və onda əhəmiyyətli cizgilər ayrılır. Anlayışın əmələ gəlməsi avtomatik (refleksiv) hərəkətdir. Refleksiya şüurun əhəmiyyətli xassəsidir və şüurun xüsusi forma və zəminlərinin düşünülməsi və dərkidir.

Anlayışın köməyi ilə əşyanın əhəmiyyətli əlamətlərinin toplusu inikas olunur, mühakimələrdə isə onun hansısa bir tərəfi açılır, əşyada hansısa əlamətin varlığı və ya yoxluğu ifadə olunur.

Nəyinə haqqında mühakimə yürütmək – təkə əşyanın əlamətinə göstərmək deyil, həmçinin söylənilən fikrin məzmununa bilik, şübhə, inam formasında öz münasibətini ifadə etməkdir. Bu münasibət ya nəzərdə tutulur, ya da müxtəlif növ qiymətləndirmənin köməyi ilə aşkar ifadə olunur: həqiqidir, yalandır, yaxşıdır, pisdir, yolveriləndir, qadağandır, düzgündür və s.

İdrak prosesində ayrı-ayrı mühakimələr öz aralarında əlaqələndirilir və xüsusi qaydalar üzrə kökündən dəyişdirilir. Əqlinətəcə də ələ təfəkkür formasıdır ki, onun köməyiylə hiss üzlərinə əsəlanmadan yeni bilik yaranır, bu zaman yeni mühakimələr mövcud mühakimələrin əsasında alınır. Müasir əlmin nailiyyətləri əqlinətəcə vasitəsilə əldə edilir.

Bütün idrak fəaliyyətinin son məqsədi həqiqətdir. Həqiqət haqqında məsələ idrak nəzəriyyəsinin mərkəzi problemlərindəndir. Platon və Aristotel həqiqət konsepsiyasını banilərli həqiqət fikrin gerçəkliyə uyğunluğudur.

Hal-hazırda bu konsepsiyalar daha məşhurdurlar: həqiqi odur ki, faydalıdır (praqmatizm); həqiqi mühakimə –kompromissin məhsulu (konvensionalizm); yalnız şəxsi yaşantıların psixoloji vəziyyəti həqiqidir (ekzistensializm).

Dialektik-materialist yənaşmada obyektiv, mütləq və nisbi həqiqətlər fərqləndirilir.

Obyektiv həqiqət insandan kənarda və ondan asılı olmayaq mövcud olan obyektiv gerçəkliyə uyğun gəlir. Ona görə də obyektiv həqiqi bilik inkarolunmazdır. Obyektiv həqiqət nəşə donmuş

deyil. O daimi inkişafdadır, hər bir yeni elmi kəşflə daha da bütövləşir.

Nisbi həqiqət obyektiv ələmi təqribi və natamam təsvir edən bilikdir. Təqribilik və natamamlıq nisbi həqiqətin spesifik xassəsidir və insan idrakin üzvü olaraq xasdır, çünki obyektiv ələmi dərk edən insan diqqətini onun bir tərəfinə yönəldir və başqalarını unudur.

Mütləq həqiqət nisbi həqiqətlərdən formalaşır, lakin heç vaxt bütövlükdə gerçəklik haqqında bilik ölçətan olmur. Mütləq həqiqət idrakin sonrakı inkişafı üçün zəmin hazırlayır.

Konkretlik prinsip idrakin dialektik yanaşmanın əsas prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə uyğun olaraq idrak obyektinin yerləşdiyi bütöv şəraitin, onun əlaqə, xassə və inkişaf təmayüllərinin nəzərə alınması tələb olunur.

V. ELMİ BİLİK

Elm insanın incəsənət, din və s. yanaşı dərk etmə fəaliyyəti formasıdır. Elmin spesifik funksiyası obyektiv-həqiqi biliyin hazırlama və təkmilləşdirilməsidir. «Elm» anlayışı yeni bilik əldə etmək fəaliyyətini – elmi tədqiqat və bu fəaliyyətin nəticəsini – elmi bilik, obyektiv – həqiqi və əsaslandırılmış – özündə saxlayır.

Elm bu gün həm ayrıca ölkələr miqyasında, həm də beynəlxalq səviyyədə nəhəng miqdarda müxtəlif tədqiqatların toplusudur. Son yüzillikdə elmi fəaliyyətin miqyası dəfələrlə artıb. Əgər 1900-cü ildə professional alimlərin sayı yüz min olubsa, XX əsrin sonunda bu göstərici beş milyondan çoxdur. Bəşəriyyətin bütün tarix boyu nail olduğu elmi kəşf və ixtiraların təqribən 90%-i XX əsrin payına düşür. XIX-XX əsrlərin qovşağında elmin «böhran» elmin inkişafının klassik fazasından postklassikə keçidlə bağlı idi.

Klassik və postklassik elmin xarakteristikaları

Əyanilik üçün klassik və postklassik elmi idrakin əsas xarakteristikalarını aşağıdakı qaydada tutuşdurmaq olar:

Klassik elm	Postklassik elm
Dünya elementləri arasındakı əlaqələrin dərinlənərk oluması	İxtisaslaşmanın dərinləşdirilməsi
Öyrənilmə obyektini daha çox makrodünyadır	Öyrənilmə obyektini – mikro, makro və meqadünya.
Təbiət və humanitar elmlər arasında dəqiq sərhəddin olması	Təbiət və humanitar elmlər arasındakı sərhədlərin yuyulması
Yalnız rəşionallığa yönümlük	İntuitiv duyğuların nəzərə alınması
Şərtsiz əyanilik	Şərti əyanilik
Eksperiment	Modelləşdirmə

Elmi biliyin əsasında adını bilmək və ya sağlam fikir dayanır, bu işə xarici ələmlə bərbəşə praktikə tēmas zamanı formalaşır. Adı bilik əşyaların dərin əlaqələrini zəif əks etdirir, ona görə də obyektiv-həqiqi məqamlarla yanaşı sağlam fikir özündə tələsik ümumiləşdirmələri də saxlayır.

Əsaslandırma və həqiqiliklə yanaşı elmi biliyin aşağıdakı xassələri də var; sistemlik, öyrənilən obyektin əsas xassələrini inkişafə istiqamətlik, praktikəni önləmə. Lakin bu xassələr əsaslandırılma və həqiqiliyə nisbətə ikinci, onlardan törəmədirlər.

Müasir postklassik elm, elmi biliyin subyektivliyini qəbul edir. Subyektivlik onu bildirir ki, insan (dərk edən subyekt) öyrənilən obyektə təsir göstərir. Əksər hallarda biz xalis şəkildə obyektə yox, insanın öyrənilən obyektə qarşılıqlı təsirini öyrənirik. İnsanın onun öyrəndiyi gerçəkliyin ayrılmaz hissəsi olması faktının etirafı, eel elmi biliyin subyektivliyini təşkil edir.

Müasir elmi idrakın obyektivliyini obyektlə (dərk olunanla) subyektin (Kim dərk edir) qarşılıqlı münasibəti kimi başa düşmək lazımdır. Obyektivliyin başa düşülməsi praktika ilə əlaqəlidir: obyektin cavab reaksiyasını bilməklə praktik fəaliyyəti proqnozlaşdırmaq, texniki qurğular yaratmaq, elmi nailiyyətlərdən insanların ehtiyacı üçün istifadə etmək olur.

Elmi idrak inkişafında bir sıra mərhələlərdən keçir. Onlardan mühümləri: fakt, problem, fərziyyə, proqram, nəzəriyyə.

Fakt – təkcə haqqında səhih bilikdir. Elmi faktlar insanın praktik fəaliyyəti ilə bağlıdır: gündəlik təcrübədə elmi biliyin təməlini təşkil edəcək faktların seçimi baş verir. Elm faktlardan başlayır. Hər bir elmi fənn kifayət qədər uzun zaman ərzində faktiki materialın toplanmasından keçir.

Heç də hər əldə edilmiş nəticə fakt kimi qəbul edilmir. Fakt adlandırılma biləcək elmə gəlmək üçün yalnız eyni nəticələrin alındığı çoxsaylı tədqiq əməliyyatları keçirmək lazımdır.

Nəzəriyyə gerçəkliyin bu və ya digər sahəsi haqqında tam təəvvür verir. Nəzəriyyənin postulatları gerçəkliyin əhəmiyyətli əlaqələrini əks etdirir. Lakin faktlardan fərqli olaraq bu əlaqələr ümumiləşdirilmiş şəkildə verilir.

Nəzəriyyələr bir çox əsaslar üzrə bölünür. Elm sahəsində çıxış etməklə riyazi, fiziki, kimyəvi, bioloji, sosioloji və s. nəzəriyyələri ayırırlar.

Məntiqi baxımdan deduktiv və qeyri-deduktiv nəzəriyyələr fərqləndirilir. Deduktiv nəzəriyyənin əsasında məntiqi izləmə dayanır: deduktiv nəzəriyyənin əsası üçün bir-birinə zidd olmayan uyğun biliyin mövqeyi seçilir. Nəzəriyyənin deduktiv quruluşundan riyaziyyat, məntiq, təbiətşünaslıqda istifadə edilir.

Qeyri-deduktiv nəzəriyyələr təcrübi elmlər üçün xarakterikdir, burada gerçəkliyin öyrənilməsində müşahidə və eksperimentdən istifadə olunur.

Tamamlanmış və tamamlanmamış nəzəriyyələri də fərqləndirmək olar. Tamamlanmış nəzəriyyələr gerçəkliyin hansısa fraqmentinin yekun modelini nümayiş etdirir. Tamamlanmış nəzəriyyələrin əsas məqamı dərk olunan proseslərin mahiyyətini əks etdirən elmi qanunlardır.

Tamamlanmış nəzəriyyələri genişləndirmək və ona əlavələr etmək olar.

Fərziyyə hər-hansı elmi problemin güman edilən həlldir. Fərziyyəyə qoyulan əsas tələb: o faktiki materialla yoxlanılmalıdır. Yaxşı təsdiqlənmiş fərziyyə nəzəriyyə və ya qanuna çevrilir.

Bəli. Nəzəriyyə ilə faktın fikir ayrılığı, onlar arasında ziddiyyət biliyin nəzəri sisteminin məhdudluğundan xəbər verir. Bununla yanaşı ziddiyyət biliyin sonrakı inkişafına, təkmilləşməsinə kömək edir; yeni fərziyyələr irəli sürülür, yeni qanunlar formulə edilir.

Müasir elmdə dinamik qanunauyğunluqlarla yanaşı ehtimalistatik qanunauyğunluqlar da böyük rol oynayır. Dinamikdən fərqli olaraq ehtimalistatik qanunauyğunluqlar mütləq proqnozlara imkan vermir. Bundan əlavə onlar təkcə cisim və ya hadisəyə deyil onların toplusuna tətbiq edilə bilər.

Eksperiment mikrodünya və meqadünyanın obyektlərinin öyrənilməsi üçün heç də həmişə əlverişli olmur. Ona görə də müasir elmdə modelləşdirməyə xüsusi önəm verilir. Model gerçək obyektin xüsusiyyətlərini təkrarlaraq onu əvəzləyir. Modelin quruluşu və öyrənilməsi ətraf dünyaya müdaxilə etmədən tədqiq olunan prosesin qanunauyğunluqlarını aşkarlamaq və təhlil etməyə imkan verir. Riyazi modelləşdirmə daha perspektivli hesab olunur, belə ki, riyazi modellər üçün maddi əsasın fərqi yoxdur – istər bir proseslər canlı təbiətdə və ya ictimai və mənavi sahədə baş versin.

Klassik elmlərin qovşağında dayanan fiziki kimya, biologiya, geofizika və digər elmlər meydana gəlmişdir. Elmlərin əksəriyyəti üçün yararlı olan ümumelmi fənlər və metodlar yaradılıb, onlara sistemlər nəzəriyyəsi, struktur metod, sinergetika və s. aiddir.

VI. TARIXİN FƏLSƏFƏSİ

XX əsr tarixi fəlsəfi ümumiləşdirmələr üçün gen-bol qida verib və XX əsr fəlsəfəsi tarixə əvvəlki fəlsəfi baxışlardan ciddi surətdə fərqlənir. Belə ki, daha çox insan taleyinin qeyri-müəyyənliyindən, insanın hadisələri faciəli dövrünəna cəlb edilməsindən danışılır. Tarixi idrakın predmeti bu və ya digər formada insan olmuşdur. Tarixi idrakda «həyat fəlsəfəsi», yeni kantçılıq, hermenevtika, fenomenologiya, strukturalizm, ekzistensializm və s. kimi fəlsəfi cərəyanlar öz yerlərini tutmuşlar. Əksər hallarda onlar bir-birlərinə qarşı durmur, mürəkkəb və çoxobrazlı tarix prosesinin müxtəlif tərəflərini aşkarlamaqla bir-birini tamamlayırlar.

XIX əsrdə providensial konsepsiya meydana gəlib («providens» - tale, ilahi plan). Bu konsepsiya tərəfdarları, məsələn, Hegel və Caadayev hesab edirdilər ki, bəşəriyyət tarixi, təsadüfi-xaotik olmayıb müəyyən plan üzrə inkişaf edən qanunauyğun prosesdir. Hegel ümumdünya tarixini bir xətt üzrə düzərək, onunla tarixi tərəqqi və onun qanunauyğunluqlarını ifadə etmişdir. Əsas xəttən kənaraçıxmalar onda əhəmiyyətsiz təsadüflər kimi çıxış edir. Fəlakət, müharibə və inqilablar ona xidmət edir ki, son nəticədə hansısa providensial plan gerçəkləşsin. Bu plan insanlara naməlumdur, lakin o, dayanmadan və bütün tarixi döyüşlərə rəğmən gerçəkləşir. Ümumdünya tarixinin bütün məsələləri gələcəkdə həll olunacaq, və elə bir an yetişməlidir ki, ali kamil vəziyyətə nail olunsun. Providensial konsepsiyanın paradoksu odur ki, gələcəyə ümid bəsləyən insan, bu gələcəyin yetişməsi haqqında ciddi qayğılanmır, çünki o güvənli düşünülür. Başqa sözlə desək, nə olursa-olsun işıqlı gələcək tez gec yetişməlidir.

Providensial konsepsiya nöqteyi-nəzərinə artıq tarixi prosesin özündə belə qarant var ki, inkişaf «ışıqlı gələcəyə» aparır.

Müasir fəlsəfə hansısa işıqlı gələcəyin yetişməyi iddiasını sual altına qoyur. XX əsrin fəlakətləri sivilizasiyanın dərin mexanizmlərini təhlükə altına qoymuşdur. Bəşəriyyətin global fəlakət

nəticəsində özünüməhv etmə imkanı meydana çıxmışdır. Fəlsəfi sosial amneziya adlandırılan hadisəyə diqqət yetirməyə başlayıb.

Amneziya – sadəcə unutqanlıq deyil, bu əvvəlki bilik faktının özünü unudulmasıdır. Sosial amneziya onu bildirir ki, cəmiyyət tarixi yaddaş itkisindən əzab çəkir: o bəzən öz keçmişinin bütöv qatını xatırlamır. Cəmiyyət öz irsinin bu və ya digər hissəsini itirir və bu zaman baş vermiş itkini dərk etmir. Bununla da keçmişlə tarixi əlaqə ayrılığı baş verir.

Müasir şəraitdə belə bir sual xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: fəlakəti inkişafı tarixin normal gedişindən əvvəlcədən fərqləndirməyə imkan verən meyarlar haradadır? Bu sualı fəlsəfi terminologiyaya köməyiylə formulə edərkən, vacibdir ki, ilk öncə tarixin mahiyyəti aşkarlansın. Bu mahiyyəti müəyyən etməklə tarixin mövcud olduğu sərhədləri də müəyyənləşdirmək, və bəşəriyyətin öz fəaliyyəti ilə tarixin gedişini dağıtmayacağı fəaliyyət həddlərini göstərmək olar. Tarixin mahiyyəti hər bir insanın tarixi zamanın keçmiş, indi və gələcək kimi üç ölçüsü ilə əlaqəsi vasitəsilə açılır.

Ötən dövrlərin klassik fəlsəfəsindən, fərqli olaraq müasir fəlsəfə ümumdünya-tarixi inkişafın fəvqəladə mürəkkəbliyini, bir çox göstəricilər üzrə proqnozlaşdırılmasının mümkünsüzlüyünü nəzərə alır. Tarixin fəlsəfəsi tarixin problemi şəxsiyyətin problemi ilə əlaqələndirməyə, tarixin taleyini ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin taleyi ilə əlaqədə nəzərdən keçirməyə cəhd göstərir. Tarixin mahiyyətinin onun ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin taleyinə münasibətində olduğunu iddia edən konsepsiya personalistika adını almışdır. Onu müxtəlif variantlarda Berdyayev, Yaspers, Ortega-i-Qasset işləmişlər.

Personalist konsepsiyada tarix nəşillərin ünsiyyəti kimi təsvir olunur və bu ünsiyyətə dərin şəxsi mənə verilir. Hər bir insan üçün tarix dərinəndə fərdidir, hər kəs onda öz mənasını axtarır və tapır. Beləliklə, tarix nəşillərin ünsiyyətidir və o tarixi prosesin hər bir iştirakçısına unikal və dəyərli xüsusiyyət kimi münasibət göstərilməsini ehtiva edir. Tarixin ən ümumi universal mənası şəxsiyyətin ləyaqətidir.

Tarix elminə struktur metod dilçilikdən gəlib. Struktur yanaşmanın nəzər sahəsinə tarixi dəyişikliklər yox (ənənəvi yaşamada

olduğu kimi), dayanıqlı, dəyişməz qalanlar düşür. Struktur yanaşma diqqətini uzunmüddətli fəaliyyətin dayanıqlı strukturlarına cəmləyir. O, bu və ya digər epoxanı seçməklə bu epoxanın mövcudluğunun bütün zamanı ərzində nisbətən dəyişməz şəkildə qalan xarakterik cizgilərini tədqiq edir. Bəzi hallarda aşkar olur ki, müxtəlif tarixi şəraitdə baş verən dəyişikliklər ümumi xüsusiyyətlərə malikdirlər. Struktur metodların geniş tətbiqi onu göstərir ki, tarixçilər səbəb-nəticə yanaşmasının məhdudluğunu etiraf edirlər: ictimai-tarixi həyatın müxtəlif hadisələri arasında əlaqəni heç də həmişə səbəb-nəticə metodunun köməyi ilə təsvir etmək olmur.

VII. İNSAN VƏ CƏMİYYƏT

Cəmiyyətin problemləri həmişə fəlsəfə maraq dairəsinə daxil olub. Lakin XVIII əsrdən XX əsrə qədərki elmi fikirdə cəmiyyət haqqında təsəvvürlərdə özünəməxsus dönüş hiss olunur. Belə bir təsəvvür yaranır ki, «cəmiyyət» elmi biliyin xüsusi obyektidir və onu təşkil edən insanların sadəcə cəmi deyil. Böyük sayda insan birliyi ayrıca götürülmüş fərdin davranışından fərqli olaraq başqa qanunauyğunluqlara tabe olan yeni keyfiyyətlər tədrir. Məhz bu səbəbdən sosial fəlsəfə formalaşır.

Sosial fəlsəfə ictimai həyatı bütövlükdə nəzərdən keçirir və ictimai institutları öyrənir. Mühüm problemlərdən biri şəxsiyyət və cəmiyyətin ümumi planda, yəni ictimai təşkilatın tipindən asılı olmadan qarşılıqlı münasibətdir. Sosial fəlsəfə cəmiyyətin öz bütövlüyünü qoruduğu şəraiti tədqiq edir, köməyi ilə ictimai həyatın dərk olunduğu metodları nəzərdən keçirir, o ictimai elmlərin təcrübəsini ümumiləşdirir.

Fəlsəfə tarixində iki əsas yanaşmanı ayırmaq olar: klassik və postklassik.

Cəmiyyətə klassik yanaşma ayrıca şəxsiyyətin subyektiv dünyasına nəzəri təhlildən kənarlaşdırır. Bu baxımdan ictimai gerçəklik subyektiv fəaliyyətdən asılı deyil, baxmayaraq ki, elə onlardan təşkil olunur. Bununla əlaqədar filosoflar subyektiv fəaliyyətdən asılı olmayan və bununla da bütövlükdə cəmiyyət üçün müəyyənəldirici olacaq ictimai strukturu tapmağa cəhd göstərmişlər.

Klassik yanaşma çərçivəsində iki cərəyanı fərqləndirmək olar. Bəzi mütəfəkkir, məsələn, Hegel hesab edir ki, cəmiyyətin vəhdətini mənəvi mədəniyyət təmin edir. Başqaları, məsələn, Marksə görə əsas amil təsərrüfat həyatı, iqtisadiyyatdır.

Klassik yanaşma insanı cəmiyyətə münasibətdə ondan asılı vəziyyətə salır. Şəxsiyyətin ziyanına cəmiyyətin əhəmiyyətinin artırılması baş verir. İnsanın cəmiyyətdə yaşaması və ictimai həyatın təsiri altında formalaşması faktından çıxış edən klassik fikir belə bir nəticə çıxarmışdır ki, cəmiyyət fərddən yüksək və dəyərlidir. Fərd və cəmiyyətin münasibəti sadələşdirilmiş şəkildə göstərilir: fərd

sosial dəyərləri mənimsəyir. Cəmiyyət şəxsi xüsusiyyətlərdən məhrum hansısa «böyük insan» kimi təsvir edilir. Eyni zamanda klassik yanaşma «insan təbiətində radikal xeyin» haqqında tezisə əsaslanır. Bu tezisə görə, insan öz təbiətinə görə istisnasız müsbət keyfiyyətlərlə müəfəffəndirilib, ondakı bütün mənfi keyfiyyətlər isə cəmiyyətin qüsuru olmasından irəli gəlir.

XX əsr fəlsəfəsində cəmiyyətdə postklassik obrazı yaranıb. İnsan və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin Maarifçilik dövründə yaranmış anlaşılması sadələşdirilmiş hesab olunurdu. Postklassik yanaşmaya görə ictimai həyatın subyektiv təfərrifləri nəzərə alınmaq olmaz. Bununla yanaşı subyektivliyin özü intersubektivlik kimi başa düşüldü. «Intersubektivlik» anlayışının vəzifəsi isə klassik sosial fəlsəfə üçün xarakterik olan subyekt və obyektə bölünməni aradan qaldırmaqdır. Həyatı dünya həmişə intersubektivdir. Tədqiqatçı A.Şüts yazırdı: «həyatı dünya mənim xüsusi mülkiyyətim deyil. Ona tək cə cisim və mənim təcrübəmin obyektləri deyil həm də Alter ego kimi başqaları, yəni məndə olduğu kimi aktivliyə məxsus subyektivlik də məxsusdur». Postklassik sosial fəlsəfə sistemində cəmiyyət müxtəlif subyektlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin mürekkəb sistemi kimi nəzərdən keçirilir, bu qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində isə dayanıqlı sosial sistemlər formalaşır. Cəmiyyət «mə»lər çoxluğu kimi görünür, onlardan hər biri dünyaya öz gözləri ilə baxır.

İctimai münasibətlər etnoslar, siniflər, qruplar arasında, həmçinin maddi, sosial, siyasi və mənəvi fəaliyyət prosesində onların daxilində yaranmış çoxobrazlı əlaqələrdir.

İctimai münasibətlərin son dərəcə ümumi differensiasiyası zamanı maddi münasibətlər fərqləndirilir. Onlar əvvəlcədən ictimai şiür və mənəvi həyat münasibətlərdən keçmədən formalaşır.

Cəmiyyət qanunları da təbiət qanunları kimi xarakterinə görə obyektivdir. Üç əsas qanunlar qrupu fərqləndirilir.

Birinci qrup: cəmiyyət həyatının əsas sahələrini əhatə edən və bütün bəşəriyyət tarixi ərzində fəaliyyət göstərən nisbətən ümumi qanunlar (məsələn, iqtisadi struktur və ideoloji mexanizmlərin qarşılıqlı təsir qanunu). İkinci qrup: bir və ya bir neçə sahədə bəzi

tarixi mərhələlər ərzində fəaliyyət göstərən ümumi qanunlar (məsələn, döyər qanunu). Üçüncü qrup: xüsusi qanunlar, onlar ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələrinə aiddir və ictimai inkişafın konkret mərhələsində fəaliyyət göstərilir (məsələn, izafi döyər qanunu).

Cəmiyyət həyatının aşağıdakı sahələri fərqləndirilir: maddi, sosial, siyasi, mənəvi

Sosial struktur – bu cəmiyyətin elementlərdən və ayrı-ayrı elementlərin arasındakı əlaqələrdən təşkil olunmuş müəyyən quruluşdur.

Sosial strukturun subyektləri insanların sosial-tarixi birliyi. Çoxobrazlı daxili əlaqə və münasibətlər dayanıqlı təşkilatlarda birləşir. Onlar sosial birliklər adlandırılır. Fəlsəfədə aşağıdakı sosial-tarixi birliklər fərqləndirilir: etnos, sinif, sosial qrup.

Cəmiyyətdə böyük və kiçik, və yaxud birinci və ikinci sosial qruplar mövcuddur. Birinci (kiçik) qruplar üzvləri nığah və ya qan qohumluğu ilə birləşmiş ailə aiddir. Ailə insan birliyinin tarixi formalarından biridir, o bioloji və sosial funksiyalara malikdir.

Ailənin əsas sosial funksiyaları tənظیمləyici və tərbiyəedicidir.

Etnik birlik və ya etnos ikinci (böyük) sosial qrupdur. Etnoslar insanların tarixən formalaşmış dayanıqlı sosial qrupudur, onlar bəşəriyyətin bütün tarixi ərzində mövcud olurlar. Müasir dünyada 3-4 min etnik birlik var.

Nəsil və tayfa etnik birliyin ilk formaları olub. Sinfi quruluşa keçidlə qan qohumluğu birlikləri öz yerini xalqlara verir. Xəlf daha çoxsaylıdır, lakin insan birliklərinin daha az dayanıqlı formasıdır, onun xüsusiyyətləri: bir ərazidə uzunmüddətli birgəyaxşayış, vahid dil, ümumi mədəniyyət və psixoloji quruluş elementləri.

Feodal pərakəndəliyinin aradan qaldırılması, iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsi və vahid daxili bazarın yaranması xalqdan millətə doğru inkişafı nəticələndi. Millət də xalqla eyni əlamətlərə malikdir, lakin bu əlamətlər millətdə daha bütöv, inkişafı yüksəldir. Millətin monolitliyinin vacib şərti milli özünüdərkdir.

Platon və Aristotələ görə siyasət cəmiyyət haqqında vahid elmdir. İndi siyasət dedikdə dövlətin vəzifə və məqsədləri haqqında elin başa düşülməsi.

Siyasetin mərkəzində özünün köklü maraq və məqsədlərini gerçəkləşdirərək cəmiyyəti idarə edən xüsusi hakimiyyət aparatı, əsas təşkilat dövlət dayanır. İnsanları vahid sosial strukturda birləşdirən dövlət eyni zamanda məlum şəkildə özünün ən ümumi maraqlarını da təmin etməyə məcburdur, məsələn, sabitlik və təhlükəsizliyi təmin etmək, cəmiyyətin müxtəlif təbəqə və qruplarının maraqlarını uzaqlaşdırmaq və s.

Siyasi partiya, müxtəlif ictimai təşkilat və təsisatlarla yanaşı dövlət cəmiyyətin siyasi təşkilini əmələ gətirir.

Dövlətin mənsəyi və mahiyyəti haqqında çoxsaylı bir-birinə zidd konsepsiyalar mövcuddur. Ona görə belədir ki, bu məsələ daha çox hökmlərən sosial qüvvələrin maraqlarına toxunur. Belə ki, əgər dövləti ilahi yaradılış elan edilərsə, bu halda onu atanın hakimiyyəti altında olan böyük ailə kimi təsəvvür etmək mümkündür. Bu zaman dövlətə ümumi təsərrüfat işlərinin qayğısına qalan «nizam gözetçisi» və ya «idarəedicisi» rolu verilir. Marksizm dövlətin mənsəyini cəmiyyətin düşməni siniflərə bölünməsi ilə izah edir, makrosistemlər hesab edirlər ki, dövlət istismar edən azadlıqla istismar olunan çoxluq arasındakı sinfi ziddiyyətlərin məhsuludur. Sinfli cəmiyyətin inkişafı ilə dövlət aparatı insanların xüsusi silahlı dəstələrini (ordu, polis), bürokratik idarələri, məhkəmə və s. yaratmaqla daha da genişlənir.

Dövlətin mahiyyəti onun yerinə yetirdiyi funksiyalarda təzahür edir. Daxili və xarici funksiyalar fərqləndirilir. Onlardan daxili funksiya daha əsasdır, dövlətin xarici siyasət fəaliyyəti ondan asılıdır və o dövlətin təbiətini daha böyük xarakterizə edir.

Dövlət formaları ilk növbədə idarəetmə formasında təzahür edir. Monarxiyada bir şəxsin hakimiyyəti (kral, şah, sultan, imperator) irsən ötürülür, bu hakimiyyət cəmiyyətdə hökmlərən olan sosial qüvvələrə axdalanır. Respublika – seçili hakimiyyət orqanları vasitəsilə idarə olunur.

Dövlət formaları eyni zamanda idarəetmə formalarına, yəni siyasi rejiminə görə də fərqlənir. Parlament, prezident, hərbi-diktatura, faşist və s. siyasi rejimlər mövcuddur. Hökmlərən elitanın ağılıq üsulları müxtəlifdir – demokratiya, avtoritarizm, totalitarizm.

Müasir dövlətin ən mühüm funksiyası şəxsiyyətin həyat və ləyaqətinin müdafiəsidir. Dövlətin rolu xüsusilə böhranlı zamanlarda daha qabarıq özünü büruzə verir. İnqilab, vətəndaş müharibələri və s. zamanlarında olduğu kimi əgər dövlət situasiyaya nəzarət edə bilmirsə fərd müdafiəsiz qalır. Bundan əlavə dövlətin dağılması ilə cəmiyyət həyatının hüquqi tənzimlənməsi də məhv olur, çünki hüquq dövlətin atributudur və o yalnız dövlət çərçivəsində düşünülür.

Qanunauyğunluq və hüquq nizam yalnız dövlət bərqərar edə və qoruya bilər. Digər tərəfdən dövlətin özündən də təhlükə gələ bilər, dövlət maşını qüdrətlənərək bütün cəmiyyəti uda bilər.

Cəmiyyət üçün iki variant eyni dərəcədə təhlükəli ola bilər: dövlətin dağılması və dövlətin ictimai həyatın bütün sahələrinə əzici təsiri. Normal variant odur ki, dövlət şəxsiyyət hüququna riayət edir və ictimai nizamı qoruyub saxlayır. Bu hakimiyyətsizlik xaosla ilə dövlət tiraniyası arasındakı nisbətən qısa zaman müddətində mümkündür. Nə bu, nə də digər ifratçılığa keçmədən göstərilən aralıqda qalmaq çox çətindir.

Anarxizm cəmiyyətdə dövlət hakimiyyətinin ləğv olunduğu vəziyyətdir. Anarxizm həm də əsas başlanğıc kimi yalnız ayrıca şəxsiyyətin iradəsinə qəbul etdiyi bir təlimdir və o istənilən avtoritet və dövlət quruluşunu inkar edir.

Anarxiya təfəkkür tərzinə artıq antik dünya kiniklərində (Antistef və Diogenə) və dini formada ilkin xristianlıqda rast gəlinir. XIX əsr burjuva-demokratik inqilabları dövründə siyasi süürün bu tipi elmi əsaslandırılır. Anarxizmin elmi nəzəriyyəsi İngiltərədə yaranıb, bu nəzəriyyənin müəllifi Uilyam Qodvin idi. Fransız tədqiqatçısı Prudon anarxist hərəkatı nəzəri olaraq əsaslandırılıb. M.A.Bakunin və P.A.Kropatkin də anarxizmin nüfuzlu nəzəriyyəçiləri olub. XX əsrin bir çox anarxisti isə L.N.Tolstoyu öz kumirləri hesab edirlər.

Anarxizmin məqsədi hakimiyyətsizlik, yəni cəmiyyətin elə təşkilidir ki, orada insanın insan üzərində ağılığı yoxdur. Hakimiyyət dedikdə insanı onun iradəsinə zidd olana sistemli məcbur etmə başa düşülür. Daha çox geniş yayılmış hakimiyyət forması insanları məcburetmə maşını sayılan dövlətdir. Anarxizmdə əsas anlayış

insanın bütün bacarığını gerçəkləşdirmə imkanı kimi azadlıqdır. Bu azadlıq yalnız digər insanların oxşar imkanı ilə məhdudlaşır.

XIX əsrdə anarxist dövlətin nisbətən nüfuzlu konsepsiyaları əmələ gəlib. Onlardan birinin müəllifi M.A.Bakunin olub. Onun nəzəriyyəsində əsas anlayış azadlıqdır. Lakin azadlıq təkcə insanın digər insanlardan asılı olması demək deyil: yalnız azadlar içərisində azad olmaq mümkündür.

Azadlıq ilk növbədə dövlətdə gerçəkləşdirilmiş hakimiyyətə mane olur. Ona görə də dövlət sosial inqilab vasitəsilə məhv edilməlidir. Xalq üsyan etməli, lazım olan hər şeyə yiyələnməli bütün idarəediciləri qovmalıdır. Nə hakimiyyət, nə də qanun olmamalıdır. Bakuninin fikrincə cəmiyyətin yuxarıdan mərkəzləşmiş iyerarxi təşkilinin yerinə aşağıdan özünüidarəetmə və özünü təşkilatlandırma gəlməlidir.

Anarxo-kommunist cəmiyyətin gələcəyi haqqında danışan anarxistlər iqtisadi sahədə əsas prioritetləri belə müəyyən edirdilər:

1. İstehlakın istehsal üzərində mütləq üstünlüyü.
2. Fiziki və əqli əməyin inteqrasiyası (qovuşması).
3. «Hamı üçün razılıq», yeni tələbat üzrə paylanma.
4. Şəhər və kənd sakinlərinin aqrar sahədə birgə çalışması.
5. İstehsalın ictimailəşməsi və planlığı.
6. Şəhər və kənd arasında birbaşa məhsul mübadiləsi.
7. Sənayenin desentralizasiyası və xirdalanması.
8. «Sənaye» və «aqrar» xalqlar arasında sərhədlərin Silinməsi.

Ətrafında fəlsəfənin bütün digər problem və məsələlərinin qruplaşdırıcı mərkəzi fəlsəfi mövzu mövcuddur. Bu insan mövzudur. «İnsan insan üçün həmişə maraqlı hadisə olub və olacaqdır» - deyər Empedokl yazırdı. «Özünü dərk et» ifadəsi Sokratın vaxtından çoxsaylı fəlsəfi əsərlərin devizi olub. «İnsan nədir və onun həqiqi təyinatı nəkdir. Bu bütün insan fikrinin əsas məsələsi, son məqsəddir» - S.L.Frank qeyd edirdi.

İnsanın özünü dərk etməyə təbii maraqlardan əlavə insan haqqında mövzunu fəlsəfənin mərkəzi mövzusu olmasının bir sıra səbəbləri var. Fəlsəfi bilik çərçivəsində müxtəlif problemləri vahid mərkəzə gətirilməyə həmişə tələbat olub. Biliyin daha çox

rasional forması olan fəlsəfə ciddiyyə, sistemliyyə, əsaslandırılmalara cəhd edir. Bu səbəbdən ona çıxış və son nöqtənin olması zəruridir. Fəlsəfənin həll etdiyi məsələlər öz-özlüyündə deyil, insana münasibətdə mənaya malikdir. Fəlsəfə nəyə müraciət edərsə etsin axırda həmişə insana qayır.

Fəlsəfə insanı özünəməxsus kainat kimi nəzərdən keçirir. Antik fəlsəfədə insan makrokosmosun, yeni kainatın analoqu olan «kiçik kosmos», yeni mikrokosmos kimi başa düşülür. Bununla da insan ruhunun kainat qədər zəngin və müxtəlif olması göstərilir.

İnsanı öz düşüncələrinin əsas predmeti edən ilk filosof Sokrat olub.

İnsan daim özünü axtaran, düşünən, özünü və öz şəraitini sınaqdan çıxaran mövcudluqdur. Onun ruhunun əsas hissəsi ehtirasa qarşı dayanan zəkadır. Ehtirasa öz fəaliyyəti ilə insan ruhunun harmoniyasını pozur. Zəka isə Sokratın dediyi kimi özünə nəzarətin mənbəyidir.

XX əsr fəlsəfədə antropoloji cərəyan işarəsi altında keçmişdir. Xüsusilə mühüm olanı odur ki, insanın düşünülməsinə yanaşmalar ciddi şəkildə dəyişib. Bu dəyişmələr əsasən antropologiyaya nə fəlsəfi elmi kimi əmələ gəlməsi ilə bağlıdır.

Müasir fəlsəfi antropologiya üçün klassik fəlsəfədən fərqli olaraq mənəvi təcrübə və idrakın müxtəlif formalarına başqa münasibət xarakterikdir. Xüsusən də o müxtəlif bilik sahələrinin məlumatlarından istifadə edir. Burada özünüdərk və özünümüşahidə prosesinin özü vacibdir. Fəlsəfi antropologiyada özünüdərk təkcə məqsəd olmayıb, həm də metoddur. Buradan belə nəticə alınır ki, öz-özünə istiqamətlənmiş fikir sanki dairə üzrə hərəkət edir. İnsan daima öz-özünə qayıdır, lakin hər dəfə yeni formada.

XX əsr fəlsəfi antropologiyasının çıxış məqamı odur ki, o insanı dünyaquruculuğunun mərkəzində qoyur. Öyrənmənin əsas predmeti insanın mənəvi dünyasıdır, bütün qalanlar ətrafında periferiyada yerləşir. İnsanın subyektiv dünyası dünyaquruculuğunun mərkəzi olan xüsusi kainat kimi təsvir olunur. Eyni zamanda insan birləşdirici başlanğıcdır, o canlı və cansız mövcudluğun bütün çox

obrazlığını birləşdirməyə qadirdir. Fəlsəfi antropologiya iddia edir ki, insan fəvqəladə mövcudluq və ya mövcudatın xüsusi növüdür.

Fəlsəfi nöqtəyi-nəzərcə insan varlığı ruh, can və bədənəndən ibarətdir.

Ruh anlayışı ilkin olaraq istisnasız olaraq dini mənə daşıyırdı. «Ruhani həyat» ifadəsi daha çox dini həyat mənasını verirdi. Zaman keçdikcə ruh anlayışı daha geniş mənə kəsb edərək, dini çərçivəni aşır. Ruh qeyri-maddi dəyərlər sahəsi, ideallar sahəsidir. Ruha görə insan ali dəyərləri şərh edir.

Can anlayışı «ruh» anlayışından daha qədimdir. Əgər biz «ruh» anlayışına inkişaf etmiş dini sistemlərdə rast gəlirdikse, «can» anlayışı isə hələ ibtidai inanclarda da mövcuddur.

Can anlayışı ruh anlayışına uyğun gəlir, lakin onunla eyni deyil. İnsan ruhdə sanki özündən yüksək qalxır, can isə insanın ikinci yarısı, onun daxili dünyasıdır.

Fəlsəfədə insan bədənini fərdi «məni» təcəssüm etdirən cismani (bioloji) ilə ruhunun sintezi kimi qavranılır. Fəlsəfəni bədən öz-özlüyündə deyil, bədən, can və ruhun qarşılıqlı asılılığı maraqlandırır. İnsan bədənini gözəllik haqqında müasir təsəvvürlərdən, norma və patalogiya arasındakı münasibətdən asılı olan model kimi qavranılır. İdeal bədən normalarına, bədən-etalon riayət etməklə insan özünü nizamlayır.

«Mən» anlayışı insanı öz unikallığını dərk etməyə və özünün şəxsi mövcudluğunu duymağa vadar edir. «Mən» deyiləndə hər bir digər gerçəklik özünə qarşı qoyulur. Qarşıqoyma şüura görə mümkündür.

Müasir fəlsəfədə şüur hissi və əqli (rasional) obrazların toplusu kimi qavranılır. Bütün yerdə qalanlar sanki qaranlıqda qalır, «məne» məxsus olmayan yaddır.

«Şəxsiyyət» anlayışı mənim avtonomluğumu, suverenliyimi fikrə edir. Burada «mən» şüurlu, azad və cavabdehliklə müstəqil seçimini gerçəkləşdirən kimi çıxış edir. Deməli, şəxsiyyət iradəvi başlanğıcı da nəzərdə tutur.

İnsan şəxsi «azad və iradəvi arzuya» - müstəqil seçim və şəxsi həll əzadlığına malikdir. Hərəkətin davranışın bu və ya digər va-

riantını seçməklə şəxsiyyət özünü seçmiş olur. O özünü qurur, özünün mənavi simasını yaradır. Çoxsaylı seçim aktından ibarət olan Varlıq, elə şəxsiyyətin həyatıdır. Azadlıqla yanaşı cavabdehlik də yaranır. İlk növbədə özünə və öz taleyinə cavabdehlik.

Tənhalıq insan varlığının həyatı kateqoriyalarından biridir, onu həyatdan kənarlaşdırmaq qeyri-mümkündür. İnsan öz vəziyyətinin bütün çalarlarını başqasına ötürə bilməz. Həyatın tənhalığını sosial amillərlə şərtlənmiş sosial tənhalıqdan fərqləndirmək lazımdır. Sosial tənhalıq cəmiyyətin natamamlığı, insanların biganəliyi ilə əlaqədardır: sosial tənhalığa misal olaraq insanların qoca vaxtlarında diqqətdən kənarda qalmalarını göstərə bilərik.

Sosial tənhalıq başqa növü kütlə şəraitində tənhalıqdır. Özünəməxsus paradoks odur ki, insan daim insanlar əhatəsində olur: işdə, evdə, istirahətdə. Müasir cəmiyyətin kütləvi xarakteri insanı müntəzəm ünsiyyətə vadar edir. Lakin əksər hallarda ünsiyyət formal xarakter daşıyır: insanlar özlərinə qapanır, daxili «Mənin» gizlədirlər. Həyat yalnız fəaliyyət olaraq insanın mənavi dünyasını zədələyir: insan «birözlü» olur.

Bu termini alman filosofu H.Markuze təklif edib. O hesab edir ki, «birözlü insanın» mənavi dünyasından zənginlik və varlığın bütövlüyü itir. O öz daxili aləmini ifrat məhdud maraqlar dairəsinə qədar daraldır. Xüsusi halda belə insanın həyatı daha böyük miqdarda maddi nemətlər istehlak etmək uğrunda yarıya çevrilir. Belə insan tipi öz həyatında yaradıcılıqdan məhrum olur.

Yaradıcılıq insan varlığı kateqoriyasıdır. İnsan bacarığı potensial olaraq hədudsuzdur: insan yeni-yeni əməllərə açıqdır və yeni fəaliyyət növlərinin ixtirası üçün heç bir məhdudiyyət yoxdur. Fərdi şey olmadan yaradıcılıq mümkün deyil. O həmişə şəxsi-fərdidir. Yaradıcılıq hər zaman müəyyən dərəcədə həmlədir, bu həmlə durğun təsəvvürlərə, görüşlərə, stereotiplərə ünvanlanıb. O mənavi sərtlik və kişilik tələb edir. Yaradıcı öz mənavi aləmini zənginləşdirir və digər insanların mənavi dünyasına təsir göstərir.

Tənhalıqdan məhəbbətə köməylə qurtulmaq olar. Məhəbbət insan varlığının fundamental xarakteristikasıdır. O çoxobrazlıdır. Dini və fəlsəfi fikir tarixində məhəbbətin müxtəlif növləri aş-

karlanıb və təsvir edilib. Erotik məhəbbət var: bu gözəlliyə, gücə cəhddir. «Arope» məhəbbəti var: bu baxışlayıcı, xoşməramlı, dərdə şərək olma məhəbbətidir. Karitativ məhəbbət var: bu məhəbbət zorılıqdır. Şəhvani məhəbbət – məhəbbət predmetinə malik olma cəhddir. Məhəbbətin bütün növləri həm birgə, həm də ayrılıqda mövcud ola bilərlər, lakin bütün hallarda məhəbbət özünü mənəvi təcridini dəf etmə vasitəsidir. Məhəbbət birləşdirir və insanın başqasına özünün bir hissəsi kimi baxmağa başlamasını ehtiva edir.

VIII. MƏDƏNİYYƏTİN FƏLSƏFƏSİ

Geniş mənada mədəniyyət bir xalq və ya xalqlar qrupunun müxtəlif həyatı hadisələri, nailiyyətləri və yaradıcılığı toplusudur. Mədəniyyəti maddi və mənəvi dəyərlər toplusu kimi də başa düşürlər.

«Mədəniyyət» anlayışının anoloqu və bir çox dünya dillərində işlənən «kultura» anlayışı latın (cultura) mənşəlidir və hərfi mənası torpağı becərmək deməkdir. İnsan təbiətdən ayrıldıqca şəxsi fəallığının əhəmiyyətini başa düşür. Mədəniyyət haqqında ilk təsəvvürlər formalaşır, mədəniyyəti insanın törəməsi kimi qavramağa başlayırlar. Onu insanın öz-özünü kamilləşdirməsi, öyrənməsi, tərbiyə olunması kimi qəbul edirlər.

Qədim ellinlər «kultura» sözünü «tərbiyəlilik» kimi qavrayır və bunda özlərinin «qeyri-mədəni barbarlardan» fərqlərini görürdülər. Qədim romalılarda mədəniyyət şəxsi kamilliklə, şərəflə uzlaşırdı.

Orta əsrlərdə mədəniyyət gözəl olanın, ilahi başlanğıcının təzahürü kimi qavranılırdı. İntibah dövründə mədəni kamilliyi insanın humanist ideala, şəxslər isə maarifçilik dövrü ideala uyğunluğu kimi başa düşürdü. Fransız maarifçiləri (Volter, Türrqə, Kondorse) mədəni inkişafın mahiyyətini insan zəkasının inkişafı kimi başa düşürdülər.

XX əsrdə mədəniyyət probleminə bir çox yanaşmalar meydana gəlmişdir.

Birinci yanaşma – funksional; ona görə mədəniyyət insan tələbatlarını, maraqlarını, ideyalarını və s. gerçəkləşdirmək bacarığıdır.

İkinci yanaşma – keyfiyyət: mədəniyyət bu və ya digər sahənin keyfiyyət dərəcəsi, səviyyəsi kimi xarakterizə olunur. Elə buradan belə söz birləşmələri yaranıb: istehsal mədəniyyəti, məişət və ünsiyyət mədəniyyəti və s.

Üçüncü yanaşma – dəyər; mədəniyyət maddi və mənəvi dəyərlərin toplusu kimi çıxış edir.

Dördüncü yanaşma – kreativ (yaradıcı): mədəniyyət əsəri insanların yaradıcı fəaliyyətlərinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir. Buraya təkcə nəticə yox, həm də insanların əşyalar yaratmaq bacarığı da aiddir.

Beşinci yanaşma – normativ: ona görə mədəniyyət insanların davranış norma və qaydalarıdır.

Altıncı yanaşma – şəxsi-mənəvi: bu insanların qabiliyyətinin inkişafını, təhsil, tərbiyyə, bir sözlə ali mənəviyyət deyilən hər şeyi nəzərdə tutur.

Ənənəvi olaraq mədəniyyətdə qarşılıqlı əlaqədə olan üç hissəni ayırırlar. Maddi mədəniyyət – bu məsələ, məişət əşyaları, istehsal vasitələri; siyasi mədəniyyət – bu dövlət idarəetmə forması, demokratik ənənələrdir. Mənəvi mədəniyyətə incəsənət əsərləri, cəmiyyətin dəyərləri, norma və idealları aiddir. Bəzən mədəniyyətdə üç təbəqə də ayırırlar: maddi, mənəvi və bədii. Bu zaman mədəniyyətin ümumi təməli kimi maddi mədəniyyət qəbul edilir.

Mədəniyyət insanın yaratdığı süni dünyadır. O insanı formalaşdırır, lakin eyni zamanda mədəniyyət insanı təbii dünyadan ayırır. Bu mədəniyyətin əsas ziddiyyətlərindən biridir. İnsan süni dünyanın divarları arasına qapadılmış durumdadır. Müasir insanın mövcudluq atributları getdikcə daha da süniləşir. Bundan əlavə nəzərə almaq lazımdır ki, mədəniyyət kifayət qədər ziddiyyətli hadisədir. Onda həmişə bir sıra ziddiyyətlər mövcuddur: maddi və mənəvi mədəniyyət, incəsənət və mövcud norma və qaydalar, mədəniyyət və sivilizasiya arasındakı ziddiyyətlər.

Mədəniyyət və sivilizasiya arasında fərqləndirməni alman filosofu O.Şpenqler özünün «Avropanın qürub» (1918) əsərində aparıb. Mədəniyyətdən sivilizasiyaya keçid yaradıcılıqdan təqlidçiliyə, canlı inkişafdan donuqluğa, ali cəhətlərdən düşünülməmiş, ağır işə keçidi bildirir. Sivilizasiya bütövlükdə özünün yaradıcı məzmunundan məhrum olmuş mədəniyyətdir.

A. Toynbi «Tarixin dərki» adlı tədqiqat əsərində qeyd edir ki, mədəniyyətdən sivilizasiyaya keçid, sonra isə sivilizasiyanın məhvi minilliklər ərzində baş verə bilər. Bu ağırlı vəziyyətdir, bu zaman ənənəvi-normativ sistemlərin dağılması baş verir, ideallar məhv olur, mənəviyyətsizlik hökmranlıq edir. Mədəniyyətdən sivilizasiyaya keçidi sonda ölümün baş verdiyi uzunmüddətli xəstəliklə müqayisə etmək olar.

IX. ETİKA

Etika insan varlığının xüsusi cəhəti olan əxlaqı öyrənən fəlsəfi elmdir. Etika termini qədim yunan sözü «etnos»-dan yaranıb, onun ilkin mənası «yaşayış məskəni», sonralar «mizam», «ənənə», daha sonra isə «əxlaq» olub. «Etika» terminindən ilk dəfə Aristotel istifadə edib və onu insanın mənəvi keyfiyyətlərinə aid olan bilik və təlimlərin cəmi kimi başa düşüb. Elmi dövriyyədə «etika» anlayışının miladdan öncə III əsrdə stoiklər daha ciddiyyətə təsdiqlənmişlər. Stoiklər «etikanı» fəlsəfi biliyin fizika və məntiqə yanaşı üç hissəsindən biri hesab edirdilər.

Etik kateqoriyalar əxlaqlığın daha əhəmiyyətli tərəf və elementlərini əks etdirən əsas anlayışlardır. Kateqoriyaların çoxu gündəlik danışığ dilinin sözləridir, məsələn, «azadlıq», «xeyir», «xoşbəxtlik» və s. bu ona görə belədir ki, etikanın predmeti insan həyat fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir.

Etikanın ən mühüm anlayışları xeyir və şər kateqoriyalarıdır. Xeyir və şər bu və ya digər hadisənin əxlaqi qiymətləridir. Xeyir anlayışına əxlaqi ideal anlayışı çox yaxındır. Etik ideal harmoniya haqqındakı təsəvvürləri inikas etdirir. Ədalət anlayışı da xüsusi rola malikdir, o insanın fəaliyyəti ilə, bu fəaliyyətə başqa insanların verdiyi qiymət arasındakı uyğunluq ölçüsünü xarakterizə edir.

İdeal anlayışı əxlaqi norma anlayışı ilə sıx əlaqədədir. Seçilmiş nümunəyə uyğun gəlmək üçün, insan müəyyən şərtlərə riayət etməlidir. Norma məhz insanın tələbinə belə bir şərtir. Norma öz-özlüyündə yox, özünün ideal əsaslandırılması ilə əhəmiyyət kəsb edir. İdealla əlaqəsi olmayan norma formalıdır və əxlaqi məzmunundan məhrumdur.

Etikada tədqiqat predmeti əxlaqdır. Əxlaqlığı dünyanın mənəvi-praktiki qavranılması kimi təyin etmək olar. Əxlaq insan davranışının dəyərləri (ideal, prinsip, norma və s.) və borc (səlahiyyət, cavabdehlik və s.) haqqında təsəvvürlərin köməyi ilə xüsusi tənzimləyicisi kimi çıxış edir.

Əxlaqın mənşəyi haqqında məsələ hələ qədimlərdə qoyulmuşdur. Mütəfəkkirlər əxlaq normalarını insanın təbiətindən çıxarır, onun müəllifini isə Allahı hesab edirdilər.

Müasir tədqiqatçılar əxlaqın mənşəyini mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqələndirirlər. Bioloji rəqulyatorların sosial rəqulyatorlarla əvəzləndikdən sonra insanın ətraf mühitə adaptasiyası daha da səmərəli olmuşdur.

İbtidai əxlaqi təsəvvürlər arasında qadağaları (tabu) ayırmaq olar, məsələn qətlə qadağa, tayfa daxili oğurluğa qadağa. Böyüklərə hörmət, kollektivçilik, əməksevərlik əxlaq haqqında ənənəvi təsəvvürləndirir.

Tədqiqatçılar əxlaqi hadisələr dünyasında əxlaqi şüur, əxlaqi praktika və əxlaqi münasibətləri ayırırlar.

Əxlaqi şüur insanların əxlaqi varlığını əks etdirir. Bu şüurun xüsusiyyəti ondadır ki, hər bir hadisə onun dəyəri baxımından qavranılır. Əsas məsələ hadisəni şərh etmək yox, ona qiymət verməkdir. Gerçəkliyə qiymətləndirici münasibət əxlaqi şüurun vacib xarakteristikasıdır.

Əxlaqi şüur iki formada gerçəkləşir: ictimai və fərdi. İctimai şüurda ayrıca insanın davranış və təsəvvürlərinə, onun tərbiyəsinə təsir göstərən çoxsaylı nəsillərin əxlaqi təcrübəsi toplanmış və sistemləşdirmişdir.

İctimai əxlaqi şüurda gündəlik və nəzəri olaraq iki səviyyəni ayırmaq olar. Birinci daha çox «həyatı müdriklik», «sağlam fikir», adlandırılır. İkinci, nəzəri səviyyə böyük dəqiqlik, sistemlik, rəşionalılıqla xarakterizə olunur. Bu səviyyədə həyatın mənası haqqında məsələlər həll edilir.

Fərdi əxlaqi şüur refleksivdir, insanın daxili aləminə aiddir və bir neçə komponentdən ibarət olur.

Rəşional komponent şəxsiyyətin dünyagörüşünün bu və ya digər əxlaqi təsəvvürlərinin ifadə olunduğu konkret anlayışlar sistemidir. Bu sistemin baza elementi tələbidir (norma).

Emosional komponent insanın əxlaqi həyəcanlarının toplusudur. Hər bir hiss mürəkkəb emosional reaksiyadır. Bu sistemdə xüsusi yeri nəzarətdəci həyəcanlar-vidcan və utancaqlıq tutur.

Əxlaqi hərəkətlər sistemində yaranmış əlaqələr toplusu əxlaqi münasibətlər adlanır. Onlar insanlar arasında fəaliyyət sahələrindən asılı olmayaraq formalaşır.

Əxlaqi münasibətlər insanın davranışına təsir göstərir. Əxlaqi şüur, əxlaqi fəaliyyət, əxlaqi münasibət vahid tamda birləşir.

Əxlaqilik insanlar arasındakı münasibətləri ümumi ideal, davranış prinsipləri əsasında harmonikləşdirir və optimallaşdırır. Əxlaqi münasibətlər quran insan bəşəriyyətin topladığı çoxoxbranlı mədəni təcrübə ilə tanış olur və əxlaqi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Tərbiyəedici funksiya ondadır ki, əxlaq şəxsiyyəti formalaşdırır. Əxlaqi təsəvvürlərdən çıxış edən insan daim gerçəyi idealla müqayisə edir. Bu isə ona öz davranışına körekələr etmək imkanı verir.

Etikada etik təlimlərin bu və ya digər mütəfəkkirin həyatın mənası haqqındakı təsəvvürlərinə əsaslanmış ənənəvi təsnifatı formalaşdırıb. Əsas etik cərəyanlar: hedonizm, asketizm, evdemonizm, riqorizm, utilitarizm.

Etik cərəyanları əxlaqın əsaslandırıldığı üsula görə də təsnif etmək olar: sosial-tarixi, idealizm, naturalizm.

Əxlaqın zəkaya münasibətinə görə də təsnifatı var: rəşionalizm, irrəşionalizm.

Hedonizm miladdan öncə IV əsrdə Qədim Yunanıstanda yaranıb, onun görkəmli nümayəndələri Aristotel və Qeqesidir. Hedonistlər hesab edirlər ki, insanın həyat fəaliyyətinin əsasını ləzzət, həzz, zövq alma təşkil edir. İztirab qaçılmasız zəruri olan şər kimi qavranılır. İnsan ali həzzə ətraf mühitin elmi dərk etmə prosesində ahr.

Orta əsrlər dövründə əsasən dini xarakterdə olan qərbi Avropa fikri hedonizmə onun aşkar naturalizminə görə mənfi yanaşmış, belə ki, hedonistlər əxlaqın mənbəyini ilahi iradədə yox, təbiətin özündə görürdülər.

İbtidai və Yeni Dövrə hedonizmi yenidən populyarlaşır, lakin o ilk növbədə hissi istəklərin təmin olunması kimi şərh edilir.

Asketizm hedonizmə müxalifətdədir və onun məqsədi hissi arzuların, istəklərin boğulmasıdır. Asketizmin bu və ya digər forması hissi həyatı günah sayan dini təlimlər üçün xarakterikdir.

Evdemonizm insan həyatının mənasına xoşbəxtliyə təbii cəhd sayan etik cərəyandır. Lakin xoşbəxtlik artıq hissi həzz deyil. Xoşbəxtlik bütün cəhdlərin məqsədi elan olunur. Lakin ayrıca insanın xoşbəxtliyi dəyişən xarici dünyadan asılı olmamalıdır.

Evdemonist prinsip Yum etikasında var, lakin o, Volter, Didro, Russo və Helvetside xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Riqorizm iradənin əxlaqi qanuna tabe edilməsidir. Riqories təlimlərdə əxlaqın vəzifəsi xoşbəxtliyə tibbi cəhdi cilovlamaqdır: «insan sevinc üçün yox, vicdan üçün yaşayır». Riqorist-mütəfəkkirlər iddia edirlər ki, həqiqi əxlaq insanın rifahı ilə, onun egoist maraqları ilə cəmiyyət əlaqədar deyil. Əksinə, həqiqi əxlaq onlara qarşıdır, ona görə də bir qayda olaraq insan həyatda bir sıra, xüsusilə maddi problemlərlə üzləşir. Riqorizm etikası ilk növbədə borc etikasıdır. Antik fəlsəfədə kinik və stoik məktəbləri bu cərəyana aid etmək olar. Yeni dövrdə Kant təlimi də özünün aşkar riqorizmi ilə seçilir.

Utilitarizm əsasında şəxsi maraq dayanır və fayda əsas əxlaqi dəyər hesab olunur. Faydada əxlaqi hərəkətin əsas və son məqsədini gören qədim yunan sofistləri də utilitarizmi təbliğ edirdilər. Yeni dövrdə əxlaqi insanların gerçək maraqları ilə əlaqələndirməyə cəhdlər yaranıb. Lakin xüsusi maraq və ümumi maraq arasında ziddiyyət mövcuddur. Bu ziddiyyəti həll etmək üçün zəkali egoizm nəzəriyyəsi hazırlanıb, onun mahiyyəti belədir: əgər insan fəaliyyətində yalnız şəxsi maraqları üstün tutursa, onda onu egoizmdən imtinağa yox, öz maraqlarını ağılla başa düşməyə, ictimai fayda ilə uzlaşdırmağa öyrətmək lazımdır. Bu halda ayrı-ayrı şəxsləri maraqları ətrafındakıların maraqları ilə toqquşmayacaq, əksinə onunla səsleşəcək.

İdealizm əxlaqi ilahi, fəvqəltəbii səbəblərlə əsaslandırılır.

Əxlaqın fəvqəltəbii əsaslandırılması etika tarixində zəngin ənənəyə malikdir. İnkişafının ilk mərhələsində etika dinlə o dərəcədə əlaqəli idi ki, onların ayrılmazlığından danışmaq olar. İdealizm tərəfdarları Allah və dünyanı insan şüurundan asılı olmayan bir şey kimi qavrayır. Onlar iddia edirdilər ki, Allahın göndərdiyi

əxlaq qanunları əbədi mövcuddur və insan cəmiyyətinin inkişafından asılı deyil.

Bu cərəyana görə əxlaq dünyanın və ya insanın öz təbiətindədir. Bu mənada hedonizm, evdemonizm və utilitarizm də naturalizm kimi qavranılır. Əxlaqın belə təfsiri lap qədimlərdə yaranıb, natural filosoflar bəyan edirdilər: təbiətlə harmoniyada yaşamaq lazımdır. Etikada naturalizm əxlaqın fəvqəltəbii mənbəyi haqqındakı idealist təəsvirlərə qarşı dayanır.

Naturalist təlimdə insanın bioloji və sosial varlıq arasında sərhəddin olmaması, onun ciddi qüsurdur, o mədəniyyət və əxlaqın spesifik cizgilərini inkar edir.

Sosial tarixilik cərəyanı nümayəndələri hesab edirlər ki, əxlaq normaları insanların fəaliyyəti ilə müəyyənləşir və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Belə yanaşma cəmiyyətin maraqlarından çıxış edərək yaxşı və pisin meyarını müəyyənləşdirən Qədim Yunan sofistləri üçün xarakterikdir. Yeni dövrdə Hobbs əxlaqi ictimai həyatın faktları ilə əsaslandırır. Əxlaqın sosial təbiətlə malik olması haqqındakı nəzəriyyə XIX-XX əsrlərdə yüksək inkişafa çatır. Ona ən yaxşı nümunə müasir rus etikasına ciddi təsir göstərmiş marksizmdir.

Əxlaqın zəkaya təsiri barədə etikada iki istiqamət formalaşib: rəasionalizm və irrasionalizm.

Rasionalizm əxlaq və zəkayı yaxınlaşdırmağa, onlar üçün ümumi əsas tapmağa və hətta onları eyniləşdirməyə çalışır. İrrasionalizm iddia edir ki, onlar arasında heç bir əlaqə yoxdur və bunun da nəticəsində əxlaqın rəasional düşünlmə imkanı şübhə altına salınır.

Müasir cəmiyyətin əxlaq sahəsində həllini tələb edən bəzi problemlər mövcuddur:

1. Əxlaqın ictimai şüurun digər formalarına münasibəti.
2. Əxlaqda vacib və borcun münasibəti.
3. Əxlaqda ümumi və xüsusi nisbəti, məsələn peşə əxlaqında.
4. Əxlaqın münəqişə problemi.

Əxlaqın ictimai şüurun digər formaları ilə qarşılıqlı münasibətləri necədir?

Əxlaq, incəsənət, din, siyasət və s. kimi ictimai şüurun müxtəlif formaları arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur.

İncəsənətdə bədii formada ideal və dəyərlər ifadə olunur və incəsənət əxlaqi olaraq emosional təəssüratlar vasitəsilə insana təsir göstərir. İncəsənət əxlaqi norma və ideyaların obrazı interpretasiyasıdır.

Əxlaq cəmiyyətin ali ideal və məqsədlərindən çıxış etməklə mənəvi dəyər, ictimai rəy vasitəsilə siyasətə təsir göstərir. Siyasət də öz növbəsində cəmiyyətin konkret sosial-siyasi maraqlarını açmaqla əxlaqa təsir göstərir.

Əxlaq və dini fəaliyyət mədəniyyət tarixində uzun müddət cəmiyyətdə insanın davranışını tənzimləyir, deməli oxşar sosial funksiyaları yerinə yetirir. İkincisi, tənzimləmə üsulları da oxşardır: əxlaqi və dini tələblər üçün qətilik və universallıq xarakterikdir. Üçüncüsü, əxlaq və dini davranışın əsas titulu mənəvi dəyərlərdir; borc, ideal kimi anlayışların əhəmiyyəti buradan əmələ gəlir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, əxlaq və dində emosional sahədə böyük rol oynayır.

Prinsipial fərq odur ki, əxlaq üçün son məqsəd insan, din üçün isə Allahdır. Ardıcıl teoloq Allah xatirinə istənilən qurbanı verə bilər.

Din üçün xarakterik fərqlərdən biri də ritual fəaliyyət sistemi, təşkilati strukturların mövcudluğudur. Əxlaq isə institutlara malik deyil və əsasən hər kəsin özü üçün seçdiyi mənəvi avtoritetin rəyi üzrə istiqamətlənir.

Bu tarixən uzun zaman müddətində bəşəriyyətə yol yoldaşı olmuş problemlərdir. Onlara cəmiyyət daxilində müxtəlif sosial və yaş qrupları arasında meydana gəlmiş müxtəlif sosial-iqtisadi, milli və dini münaqişələr, fikir ayrılıqları və s. aiddir.

Bu problemlərin dəyişməzliyi bir çox mütəfəkkirlərdə belə fikir yaradıb ki, insan lap əvvəldən təcavüzkarlığa istiqamətlənib, onun şər və günahkar təbiəti var.

Belə bir fikir var ki, ənənəvi problemlərin səbəbi müəyyən zamanda dəyişə bilən obyektiv amillərdir. Kant belə hesab edirdi ki, bu dəyişikliyi cəmiyyətin zəka əsasında quruluşu, marksistlərə görə isə mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi bərqərar edə bilər. Ekzistensialistlər isə vəziyyətin dəyişdirilməsini iradi güclə mümkünliyünü fərz edirlər.

X. QLOBAL PROBLEMLƏRİN FƏLSƏFƏSİ

XX əsrin xarakterik əlaməti qlobal problemlərin yaranmasıdır. Bu problemlər ona görə qlobal adlandırılır ki, onlar ayrı-ayrı region və ya ölkələri yox, bütövlükdə bəşəriyyəti əhatə edir.

Müasir dünyada sıx qarşılıqlı əlaqələr elədir ki, hər bir ölkə öz üzərində ümumdünya əhəmiyyətli amillərin təsirini hiss edir. Müasir tədqiqatçı V.Şapovalov yazır: «Müasir dövrün qlobal problemləri dedikdə bütün dünyanı və onunla yanaşı ayrıca region və ölkələri əhatə edən kəskin sosio-təbii ziddiyyətlər kompleksinə başa düşülür». Ümumi qəbul edilmiş qlobal problemlərə ətraf mühitin çirklənməsi, təbii resursların tükənməsi, demoqrafiya, nüvə silahı, SPİD aiddir.

Hər şeydən əvvəl, qlobal problemləri kəskinləşdirən XX əsrdə ictimai inkişafın əvvəllər görünməmiş yüksək tempə malik olmasıdır. Bu tempi hələ XX əsrin əvvəllərində tədqiqatçılar qeyd etmişlər lakin, əsrin ikinci yarısından bu daha aşkar özünü büruzə verir. Belə inkişaf tempinə səbəb isə elmi-texniki tərəqqidir. Yalnız XX əsr ərzində bəşəriyyətin bütün əvvəlki ixtiraları edilmişdir.

Planetdə əhalinin sayı sürətlə artır. XIX əsrin əvvəllərində planetdə 800 mln. insan yaşayırdısa, 1962-ci ildə bu göstərici 3,2 mlrd. olub. Nəticədə insanın ətraf mühitə təsiri də artır. Texnika ilə silahlanmış insanın qüvvəsi təbiət qüvvələrinə üstün gəlməkdədir.

Digərləri ilə yanaşı sadalanan amillər bəşəriyyət qarşısında əvvəl naməlum olan məsələlər qoyub. Ətraf mühitin çirklənməsi, resursların tükənməsi, mövcudluq üçün zəruri vasitələrin çatışmazlığı, nüvə silahı və nüvə fəlakəti təhlükəsi, ozon qatının tükənməsi, atmosfərə atılan zəhərli tullantılar, SPİD- bütün bəşəriyyəti təhdid edən problemlərdir, onlar «bütün planeti əhatə edir.. həll olunmamış problemlərin sayı artır, onlar daha da mürəkkəbləşir, onların bir-birinə qarışması vəziyyəti daha da çətinləşdirir, onların «qaynaqları» bütün planeti öz mənğəsinədə getdikcə artan qüvvə ilə sıxmaqdadır». (A.Peççei)

İctimaiyyətin diqqətini qlobal problemlərə yönəltmək üçün 1968-ci ildə alimlərin dövlətlərarası birliyi – Roma klubu yaradılmışdır. Roma klubu belə bir fikri ifadə edir ki, qlobal problemlərin səbəbi dəyər və mexanizmləri ilə birgə insandır, elə o özü də bu problemlərin həlli üçün əsas vasitədir. Beləliklə, dünyanın taleyi mənəvi inkişaf məsələləri ilə əlaqələndirilir. İddia edilir ki, insanlarda yeni şüur və ətraf mühitə yeni münasibəti formalaşdırmaq üçün təhsil sistemini dəyişmək zəruridir.

Qlobal şüur insanın yeni dünyagörüşünün nüvəsini təşkil etməlidir. Əksər insanlar özlərini elə aparırlar ki, sanki qlobal problemlərə onlara aidiyyəti yoxdur. Problemlərə birbaşa cəsarətlə baxmamaq sırf psixoloji səbəblərlə bağlıdır: qorxu öz gücsüzlüyünü tapır. Qlobal şüur bütün bəşəriyyətin sağ qalmasına istiqamətlənib. İnsanın təbiət üzərində ağalığı cəhdini artıq pozitiv hesab etmək olmaz. Digər tərəfdən keçmiş varlıq formalarına qayıtmağı da pozitiv adlandırmaq olmur. Texnologiya sivilizasiyaya tənqidi yanaşma zəruridir, və bu bəşəriyyətin inkişafının digər yollarının köməyinə imkan verir. Qlobal şüur çərçivəsinə münasibətin əsas növlərini: insanın təbiətə münasibəti, sosial birliklər arasındakı münasibətləri, insanın insana münasibəti, keçmişə, tarixə münasibəti yenidən nəzərdən keçirilməlidir.

Müxtəlif elmi məlumatların sintezi baş vermiş və xüsusi bilik sahəsi olan qlobalistika formalaşmışdır. Qlobalistika təkcə nəzəri tədqiqatlarla məhdudlaşmır. O qlobal problemlərin həlli üçün praktiki tövsiyələr də hazırlayır. Qlobalistika qlobal problemlərin öyrənilməsi üçün qlobal modelləşdirmə adını almış xüsusi metoddan istifadə edir.

Qlobal modelləşdirmə ideyası XX əsrin 60-cı illərinin sonu, 70-ci illərin əvvəllərində yaranıb. Qlobal modelləşdirmənin işlənilib hazırlanması və tətbiq olunmasında xüsusi rol qlobal təhlükədən narahat olmuş alim, biznesmen və siyasətçiləri birləşdirən Roma klubuna malikdir. Qlobal modelləşdirmə riyazi model və kompüter texnikasının köməyi ilə qlobal proseslərin nəzəri öyrənilməsidir.

Sosial proqnozlaşdırma gələcək haqqında, hələ gerçəklikdə olmayan, lakin potensial mümkün olanlar haqqında elmi

əsaslandırılmış təkliflər verən öncə görümdür. Belə proqnozlaşdırma zamanı obyektiv və subyektiv zəminlər nəzərə alınır: maddi şərait, təbii resurslar, mənəvi inkişaf səviyyəsi, sosial və siyasi qüvvələrin nisbəti və s.

Etibarlılıq dərəcəsi hansı gələcək – yaxın yoxsa uzaq – haqqında söhbətin getdiyindən asılıdır. Tam hərtərəfli proqnoz yalnız yaxın gələcək, qarşıdakı 5-10 ildəki inkişafın proqnozlaşdırılması zamanı mümkündür.

Cəmiyyətin müəyyən zamandan sonra vəziyyətinin necə olacağını təsəvvür etmək üçün, cəmiyyətin artıq keçdiyi vəziyyəti nəzərə almaq lazımdır. Keçmişdə aşkarlanmış və indi də yaxşı məlum olan təmayül və qanunauyğunluqlar şərti olaraq inkişaf etdirilir və gələcəyə keçirilir. Aşkarlanmış qanunauyğunluqlar və əldə olan məlumatlar əsasında sistemin nə qədər il sonrakı vəziyyətinin modeli qurulur.

Proqnozların hazırlanmasında deduksiya və induksiya, müxtəlif statistik, iqtisadi, sosioloji metodlardan istifadə edilir.

Bir neçə təsnifat mövcuddur. Rusiya qlobalistikasında İ.T.Frolov və V.V.Zaqladinin hazırladığı təsnifat qəbul edilir. Bu variantla görə bütün qlobal problemlər üç qrupa bölünür. Birinci qrup problemlər dövlətlər qrupu arasındakı münasibətlərlə bağlıdır: Şərq-Qərb, yoxsul ölkələr – varlı ölkələr və s.

İkinci qrup cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsirindən törəmiş problemləri birləşdirir. Enerji, yanacaq, xammal, şirin su çatışmazlığı onlara aiddir. Eyni zamanda təbiəti mühafizə problemi, dünya okeanı və kosmik məkanın rəşional mənimsənilməsi də ikinci qrupa daxildir.

Üçüncü qrupa insanın cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlərinə aid olan problemlər daxildir. Onlar birbaşa ayrı-ayrı insana aiddir və cəmiyyətin şəxsiyyətin inkişafı üçün hansı dərəcədə gerçək imkanlar yaratmaq bacarığından asılıdır. Buraya səhiyyə, təhsil, həminin doğuma nəzarət kimi problemlər daxildir.

Ekoloji problemlərin həllinə üç əsas yanaşma və ya strategiya mövcuddur.

1. Məhdudlaşdırıcı strategiya istehsal inkişafını və istehlak səviyyəsini məhdudlaşdırmağı nəzərdə tutur.

2. Optimallaşdırıcı strategiya ətraf mühitə təsiri optimal səviyyəni tapmağı nəzərdə tutur. Belə səviyyə çirklənmənin böhran səviyyəsini almalıdır. O elə olmalıdır ki, cəmiyyət və təbiət arasında «modellər mübadiləsi» mümkün olsun.

3. Qapalı dövrlər strategiyası dövrün prinsip üzrə qurulmuş istehsal yaradılmasını təklif edir. Onun hesabına istehsal ətraf mühitdə təcrid olunur.

Optimallaşdırıcı və qapalı dövr yalnız inkişaf elminin texnologiyalı cəmiyyətdə mümkündür. İstehsal, istehlak və həyat keyfiyyətinin yüksək olmadığı cəmiyyətlərdə məhdudlaşdırıcı tədbirlər mümkün deyil.

Bəşəriyyətin gələcəyi nədərsə asılıdır?

Qlobal fəlakətdən qaçmaq üçün insan aşağıdakıları başa düşməlidir:

Dünyada silahların, o cümlədən nüvə silahının artması bəşəriyyəti özünüməhv təhlükəsi altında qoyur, ona görə də bütün rəşional qüvvələr arasında əməkdaşlıqdan başqa yanaşma yoxdur.

Fiziki kosmos və mədəniyyətin kosmosu bütün bəşəriyyətə məxsusdur.

Problemlər, fikir ayrılıqları, münaqişələr dialoq yolu ilə həll olunmalıdır. Sosial quruluş, ideologiya, mədəniyyətdəki müxtəlifliklər əməkdaşlıq üçün mənəə ola bilməz; müxtəliflik yalnız qarşılıqlı zənginləşmənin mənbəyi olmalıdır.

Qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan dünyada təhlükəsizlik ən ümumi olmalıdır.

Müqəddəs ümumbəşəri dəyər insan həyatı qəbul edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, 1994.
2. Nicat Əlisa. Dünya filosofları. Bakı, 1995.
3. Şükürov A., Abdullazadə G. Azərbaycan fəlsəfəsi (qədim dövr). Bakı, 1993.
4. Şükürov A. Mifologiya, I– VIII cildlər. Bakı, 1995–1997.
5. Fərhadoglu M. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, 1996.
6. Politologiya: ensiklopedik lüğət. Bakı, 2008.
7. Алексеев П.В. Панин А.В. Философия. М., 1996.
8. Анатомия мудрости. 106 философ. Жизнь, судьба, учение, т. 1–2.– Симферополь: «Таврия», 1995.
9. Введение в философии, в двух томах, Т. I, 2. М., Политиздат, 1989.
10. Виндельбанд В. История древней философии. Киев, Тандем, 1995.
11. Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли Азербайджана в XIX века. Баку:, 1949.
12. Касумлы Ш. Максудов Ф. История до марксистской философии. Баку, 1992.
13. Краткая история философии. М., Олимп, 1996.
14. Кули–заде З. Из истории Азербайджанской философии VII– XVI вв. Баку, 1992.
15. Мирза Казым-бек. Избранные произведения. Баку, 1985.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
I HİSSƏ	
I FƏLSƏFƏ DÜNYAGÖRÜŞÜ ELMDİR	6
II. FƏLSƏFƏ TARİXİ. QƏDİM ŞƏRQ FƏLSƏFƏSİ	
Buddanın fəlsəfəsi haqqında əfsanə və reallıq.....	12
Şankaranın fəlsəfəsi.....	15
Konfusunin fəlsəfəsi.....	16
Lao-tszının fəlsəfəsi.....	17
Mo-tszı fəlsəfəsi.....	18
Qədim yunan fəlsəfəsi.....	18
Fales.....	19
Anaksimandr.....	19
Anaksimen.....	20
Demokrit.....	21
Pifaqor.....	22
Ksenofan.....	24
Empedokl.....	24
Sokrat.....	25
Platon.....	27
Aristotel.....	30
Epikür.....	32
Qədim Roma fəlsəfəsi.....	33
Tit Lukresi Karı.....	33
Lutsi Aney Seneka.....	35
Plotin.....	36
III. ORTA ƏSRLƏR FƏLSƏFƏSİ	
Avqustin.....	38
Akvinalı Foma.....	39
Uilyam Okkam.....	41
IV. İNTİBAH DÖVRÜNÜN FƏLSƏFƏSİ	
Nikolay Kuzanlı.....	43
Yakob Böme.....	44

V. YENİ DÖVR FƏLSƏFƏSİ

Frensis Bekon.....	45
Rene Dekart.....	47
Tomas Hobbs.....	48
Con Lokk.....	50
Benedikt Spinoza.....	51
Qotfrid Vilhelm Leybnis.....	52
Corc Berkli.....	53
Davaid Yum.....	54

VI. MAARİFÇİLİK DÖVRÜNÜN FƏLSƏFƏSİ.

Şarl Lui Monteskyö.....	55
Jan Jak Russo.....	56
Pol Anri Holbax.....	57
Klod Adrian Helvetsi.....	58

VII. KLASSİK ALMAN FƏLSƏFƏSİ

Iohann Fixte.....	60
İmmonuil Kant.....	61
Georq Vilhelm Fridrix Hegel.....	62
Lüdviq Andreas Feyerbax.....	64
Artur Şopenhauer.....	66
Fridrix Nitşe.....	67
Sören Kyerkeqor.....	68

VIII. RUS FƏLSƏFƏSİ

Feofan Prokopoviç.....	71
Dimitri Sergefeviç Aniçkov.....	71
Aleksandr Nikolayeviç Radişşev.....	72
Pavel Çadayev.....	73
Aleksey Xomyakov.....	73
Pavel Novqorodsev.....	74
Vladimir Solovyov.....	75
Nikolay Losski.....	76
Nikolay Berdyayev.....	77
Semyon Lüdviqoviç Frank.....	78

IX. XX ƏSR FƏLSƏFƏSİ

XX Əsrin fəlsəfi cərəyanları.....	79
Vilhelm Diltey.....	81
Xose Orteqa-i-Qasset.....	81
Edmund Hüsserl.....	82
Martin Haydegger.....	83
Hans Georq Qadamer.....	84
Mişel-Pol Fuko.....	84
Jan Bodriyyar.....	85
Jil Delez.....	86
Jak Derrida.....	86

II HİSSƏ.

FƏLSƏFƏNİN ƏSAS MƏSƏLƏLƏRİ

I. Varlıq, materiya, məkan və zaman haqqında fəlsəfə. (<i>Fəlsəfi təlimin ontoloji əsasları</i>).....	88
II. Dialektika.....	92
III. Şüur.....	94
IV. Fəaliyyət. İdrak. Praktika.....	97
V. Elmi bilik.....	101
VI. Tarixin fəlsəfəsi.....	104
VII. İnsan və cəmiyyət.....	107
VIII. Mədəniyyətin fəlsəfəsi.....	117
IX. Etika.....	119
X. Qlobal problemlərin fəlsəfəsi.....	126

ƏDƏBİYYAT

Çapa imzalanıb: 15.10.2010.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Ofset kağızı: əla növ. Həcmi: 8,5 s.ç.v. Tiraj:100
Sifariş №27. Qiyməti müqavilə ilə.

"Mütərcim" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
Tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarim@mail.ru

A.M.Şükürov, M.A.Şükürov. HAMI ÜÇÜN FƏLSƏFƏ.
Bakı: Mütərcim, 2010. 136 s.

Kitabı fəlsəfə və fəlsəfə tarixinin qısa kursu da adlandırmaq olar. Burada qədim və antik mövcud olmuş fəlsəfi fikir cərəyanları, ayrı-ayrı filosofların fəlsəfi fikir tarixində tutduqları yer və oynadıqları rollar nəzərdən keçirilmişdir. Kitabda hər bir fəlsəfi cərəyanın yarandığı tarixi dövr, onun xüsusiyyətləri və fəlsəfi fikrin fərqləndirici və əsas cəhətləri diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Ensiklopedik məlumatları özündə əks etdirən kitabdan fəlsəfə tarixçiləri, elmi işçilər, müəllimlər və geniş oxucu kütləsi istifadə edə bilərlər.

